

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.24.699 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 81-2:811.161 (575.2) (043.3)

Амиралиев Семетей Манасович

**КЫТАЙ-КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАЛЫК
ШАЙКЕШТИКТЕРИНДЕГИ УЃГУ МОРФЕМАЛАРДЫН
ФИНАЛДЫК БӨЛҮКТӨРҮНҮН МОРФОНОЛОГИЯСЫ
(алтаистика менен ностратиканын контекстинде)**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый,
типологиялык жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин филология жана маданият аралык коммуникация институтунун орус жана салыштырма тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Зулпукаров Капар Зулпукарович

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 202__-жылдын _____ саат _____
_____ университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51а) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспектиси, 27) алдында түзүлгөн Д 10.24.699 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Диссертациялык иш менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51а) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспектиси, 27) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын _____ жөнөтүлдү.

Д 10.24.699 диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты, доцент

Джаркинбаев Н.Б.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Иштин темасынын тандалышына бир катар факторлор негиз болду. Азыркы учурда КЭР менен Кыргызстандын ортосунда экономикалык, маданий-гуманитардык, илимий-билим берүүчүлүк ж.б. деңгээлдердеги кызматташтык жигердүү өнүгүп жатат. Кыргыз жаштарынын арасында коңшу мамлекеттин тарыхына, тилине, адабиятына, маданиятына, медицинасына карата кызыгуулар жанданууда. Республикабызда кытай тилин окутуу курстары бардык жерде ачылып, жемиштүү иштеп жатат, ЖОЖдордо Конфуций институттары ачылууда, мындан тышкары алтай жана син-тибет элдеринин лингвоэтногенетикалык биримдигине байланыштуу маселелер интенсивдүү иштелип чыгууда, алардын тилдеринин маалыматтары боюнча тиешелүү идеялар көтөрүлүп негизделүүдө. Кыргыз жана кытай тилдеринде жалпы уңгулардын көп санда болушу жана алардын изилденбегендиги иштин темасын жана багытын тандоону шарттады.

Демек, бул **изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу:**

- кыргыз жана кытай тилдеринин уңгу морфемаларын келип чыгуу тарыхы жана бул тилдерде сүйлөөчүлөрдүн алыскы ыктымалдуу генетикалык жакындыгы боюнча карап чыгуу зарылдыгында;

- материал топтоонун баштапкы этабында чектүү сандагы тилдердин уңгуларын жана аффикстерин изилдөө, салыштыруунун кеңирирээк баскычына – алтаистика менен ностратикага андан ары өтүү максатында фактыларды системалаштыруу жана сыпатоонун маанилүүлүгүндө;

- тилдер аралык сөздөрдүн тыбыштык турпатын өзгөртүүдө, алыскы тектеш тилдердин генетикалык жактан окшош лексемаларындагы фонологиялык ажырымдарды арттырууда жана аяккы үнсүздөр түшкөн соң кытай сөздөрүнүн тондук дифференциалдык белгилерге ээ болуусунда ханью уңгу муундарынын финалдык трансформацияланышынын баалуулугунда;

- кытай суперэтносунун тили ностратикага тиешелүүлүгүнүн далилдениши компаративистика жана тектештирме-тарыхый тил илими үчүн салмактуу экендигинде;

- синологдордун көңүлүн КЭРде жетишсиз өнүккөн лингвистикалык багыттарга: салыштырма тил илими менен ностратикага буруунун маанилүүлүгүндө жана аларды түрк жана башка евразиялык тилдер азыркы сөздөрдүн прототиптеринин эң байыркы тыбыштык турпатын сактап калгандыгына ынандырууда.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Иш демилгелүү болуп саналат.

Иштин максаты – алтаистика жана ностратиканын контекстинде кытай жана кыргыз тилдеринин лексикалык-грамматикалык бирдиктеринин финалдык трансформацияланышын тектештирме-тарыхый жана салыштырма-типологиялык жактан изилдөө.

Бул максатка жетүү төмөнкүдөй **милдеттерди** чечүүнү талап кылат:

1) салыштырма-тарыхый тил илиминин индоевропеистика, алтаистика, семитология, уралистика – компаративистиканын ж.б. тармактарында иштелип чыккан жана апробацияланган жол-жоболору жана ыкмалары менен таанышуу;

2) теги жакын башка тилдердин, баарынан мурда түрк тилдеринин фонунда ханьюнун маалыматтары менен салыштыруу үчүн кыргыз тилинин фактыларын тартуу;

3) кыргыз тилинде материалдык-семантикалык аналогдору бар лексикалык бирдиктерди кытай тилинин сөздүктөрүнөн жазып алуу; аларды билингвалдык жана полилингвалдык тыбыштык жана маанилик шайкештиктерине ылайык талдоого алуу;

4) алтаистика жана ностратиканын көз карашында евразия лингвоэтногенетикалык жана маданий-тилдик мейкиндигинин тилдеринин лексемаларына эки тилдеги жана көп тилдеги салыштыруу жүргүзүү;

5) кыргыз тилинин айрым сөздөрүнүн, эркин сөз айкаштарынын жана фразеологизмдеринин тегин салыштырма-тарыхый аспектиде карап чыгуу;

6) Евразиянын бир катар тилдик тобунун базалык лексикасынын бир бөлүгүн ажыратып көрсөтүү жана аны тилдердин ностратикалык биримдигинин планында карап чыгуу;

7) ностратикалык тилдердин айрым өнүмдүү уңгуларынын архетиптерин реконструкциялоо, алардын Евразия тилдеринде семантикалык модификациялануу, трансформациялануу жана жайылуу жолдорун сыпаттоо;

8) синологиянын контекстинде түрк тилдеринин айрым сөздөрүнүн этимологиясын тактоо; кытай уңгу морфемаларынын түрк тилдериндеги татаал сөздөрдү түзүүдөгү ролун көрсөтүү;

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы. Иштин жүрүшүндө кыргыз-кытай салыштырма тил илими, алтаистика жана ностратика үчүн маанилүү болгон айрым натыйжалар алынды:

1) кытай тилинин ностратикалык топко таандык экендиги жөнүндөгү жобо конкреттүү фактылык материалдардын жардамында негизделди;

2) конкреттүү тилдердеги жана тилдик топтордогу протоуңгулардын рефлекстерин трансформациялоого активдүү катышкан фонетикалык процесстер ачыкталды жана мүнөздөөгө ээ болду;

3) кытай муундарынын финалдык бөлүктөрүндөгү, баба уңгулардын түрк-кытай рефлексстериндеги ажырымдардын көбөйүүсүндөгү жана алардын жалпы белгилерин жоготуудагы фонетикалык өзгөрүүлөрдүн ролу такталды;

4) кытай уңгуларынын мурунку тыбыштык сүлпөтүн жоготууга, алтай шайкештиктери менен окшоштугун жоюуга, көлөмүн кыскартууга жана тондук өзгөчөлүктөрдү кабыл алууга алып келген кытай сөзүндөгү аяккы мурунчул эмес үнсүздөрдүн түшүп калышынын натыйжалары (б.з.ч. I миң жылдык – б.з. V кылымы) эки тилдин материалында көрсөтүлдү;

5) айрым сөздөрдүн иран тектүүлүгү жөнүндөгү түркологдордун кеңири таркаган жана бекем орногон пикирлерин алар үйрөтүүчү тилдерде кайрадан карап чыгуу зарылдыгы негизделди;

6) **kes/sek* “кесүү” түпкү уңгусунун рефлексстерин Евразия тилдеринде салыштырып сыпаттоо жүргүзүлдү;

7) **put/tup* “чогуу/жыйноо” праформасынын рефлексстерин ностратикалык тилдерде комплекстүү карап чыгуу зарылдыгы негизделди;

8) **put/tup* “бут, түп” протоуңгусунун евразия лингвоэтногенетикалык мейкиндиктеги көп сандагы туунду сөздөрдүн этимологиясын тактоодогу координациялоочу ролу демонстрацияланды;

9) *үй* «жилище», *үй-бүлө* «семья», *бүлө* «семья, член семьи» жана *бөлө* «дети двух сестер» сыяктуу кыргыз сөздөрүнүн келип чыгышынын жаңы версиясы сунушталды жана толук түрдө аргументацияланды;

10) кыргыз тилинин баштапкы деп саналган бир катар уңгуларынын түзүлүшүнүн туундулугу, татаалдыгы далилденди.

Изилдөөнүн практикалык баалуулугу анын натыйжаларын этимология, тилдердин тарыхы боюнча эмгектерде, тилдин теориясы, түрк, монгол ж.б. тилдеринин салыштырма грамматикасы боюнча окуу-илимий адабияттарда, республиканын окуу жайларынын филологиялык факультеттеринде өтүлүүчү “Тил илимине киришүү”, “Жалпы тил илими”, “Типологиялык тил илими”, “Түркология”, “Тил илиминин теориясы жана тарыхы” ж.б. окуу курстарында колдонууга мүмкүн экендигинде турат. Изилдөөнүн материалдары этимология, глоттогенез жана тектештирмелер тарыхый тил илиминин маселелери боюнча квалификациялык (дипломдук) иштерди, магистрдик, кандидаттык жана доктордук диссертацияларды жазуучулар үчүн пайдалуу болушу мүмкүн деп эсептейбиз.

Коргоого коюлуучу жоболор. Кыргыз-кытай жалпы сөздөрүн алтаистика жана ностратиканын контекстинде салыштырып, компаративистика үчүн маанилүү айрым жоболорду келтирип негиздейбиз:

1. Ханью башка син-тибет тилдери менен бирге тилдердин ностратикалык макротобуна таандык болот.

2. Баштапкы кытай муундарынын трансформацияланышында ар кандай фонетикалык процесстер жана мыйзам ченемдүүлүктөр катышкан. Алардын арасында метатеза, диереза (апокопа, синкопа, афереза), эпитеза, эпентеза, протеза, дифтонгизация, алмашуу, сингармонизм ж.б. негизги делинет.

3. Кытай муундарынын финалдык бөлүктөрүндөгү фонологиялык өзгөрүүлөр ностратикалык баба уңгулардын рефлекстеринде тыбыштык ажырымдардын көбөйүшүнө жана кытай түпкүрүндөгү жалпы уңгулардын алгачкы тыбыштык кейипинин жоголушуна жана “бузулушуна” алып келди.

4. Кытай муундарындагы аяккы үнсүздөрдүн *-p, -m, -n, -k* ж.б. түшүп калышы жана алардын башка алыскы тектеш тилдерде (мисалы, кыргыз ж.б. түрк тилдеринде) сакталышы ханьюнун евразиялык лингвоэтногенетикалык биримдикке таандык экендигинин далилдеринин бири.

5. *Соода, арзан, баа, чекене, дүң, пайда, маң, меңдубана, майин* (диал.), *алоо* жана башка көптөгөн кыргыз сөздөрү жалпы кабыл алган пикирге карабастан, иран жана араб тилдеринен эмес, ханьюдан кабыл алынган.

6. *Жыл/йил* «год», *жол/йол* «дорога», *кул* «раб, работник», *чал/шал* «старик», *мала* «борона» жалпы түрк сөздөрү ханьюнун фактылары менен далилденет. *Жээренче чечен, Баян сулуу* ж.б. ушул сыяктуу фольклордук фразеологизмдер – китаизмдер.

7. *Kes/sek* «кесүү» баба уңгусунун рефлекстери Евразия тилдеринде кеңири чагылдырылган.

8. **Kop/pok* “чогуу/жыйноо” баба уңгусу Евразия лингвоэтногенетикалык мейкиндигинде көптөгөн толуктоочу трансформаларга ээ.

9. **Put/tup* “бут, түп” баба уңгусунун рефлекстери Евразиянын көптөгөн тилдик топторунда учурайт.

10. Турак жайдын, үй-бүлөнүн жана эне тарабынан туугандыктын кыргызча аталыштары чыгыш-ностратикалык уңгуларга ээ.

11. Евразия тилдериндеги бир уңгулуу сөздөр ар кандай деңгээлдеги таркалууга ээ. Алардын ичинде кеңири, орто жана чектүү таркагандары бар.

12. Ханью фактылары ар дайым баштапкы, жөнөкөй деп эсептелген кыргыз сөздөрүнүн татаал түзүлүшүн тастыктайт.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. Изилдөөнүн материалдары автор тарабынан ар кандай булактардан – сөздүктөрдөн, илимий макалалардан, монографиялардан ж.б. алынып, өз алдынча талданып чыкты. Маалыматтарды чогултуу жана чечмелөөгө КЭРдик кесиптештери анча-мынча тартылды. Эки тилдин жалпы уңгуларын фонетикалык-семантикалык идентификациялоо изилдөөчү тарабынан жекече аткарылды. Изилдөөнүн натыйжаларын жарыялоого Ош мамлекеттик университетинин Лингвистикалык изилдөөлөр борборунун кызматкерлери катышты.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Иш зарыл болгон апробациядан өттү. Анын теориялык негиздери жана практикалык тыянактары автордун ар кандай республикалык, ЖОЖдор аралык жана университеттик илимий-практикалык конференцияларда окулган 21 докладында камтылган. Изилдөөнүн принциптери менен ыкмалары ЖОЖдордун жалпы жана салыштырма лингвистика, түркология жана синология курстарында, кытай-түрк салыштырма лексикологиясы, этимология жана ностратика боюнча атайын курстарда эске алынышы мүмкүн. Фактылык материалдын бир бөлүгү кыргыздарга кытай тилин, кытайларга кыргыз тилин үйрөтүүдө, чет тилдер факультеттеринде кытай тилинин тарыхы, фонетикасы жана лексикологиясы боюнча теориялык курстарды өтүүдө пайдалуу болушу мүмкүн.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук жарыяланышы. Иштин негизги мазмуну жана негизги жоболору жалпысынан 56 публикацияда чагылдырылган: Web of Science – 2 публикация; Scopus – 3 публикация; чет элдик жана ата мекендик РИНЦ журналдарында – 33 макала (Россия, Казакстан, Өзбекстан, Голландия, Америка Кошмо Штаттары, Индия), КРдин ЖАК тарабынан рецензияланган илимий басылмаларынын тизмесине кирген журналдарга – 4 макала; Кыргызстандагы рецензияланган басылмаларда жана илимий эмгектердин жыйнактарында 16 жарык көрдү. Диссертациялык иш бөлүктөргө ажыратылып, Ош мамлекеттик университетинин орус жана салыштырма тил илими кафедрасынын отурумдарында 3 жолу талкууланган.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Изилдөө киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Иштин көлөмү – 308 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу негизделип, максаты жана милдеттери аныкталып, диссертациялык иштин илимий-теориялык жаңылыгы, коргоого коюлуучу жоболору, практикалык мааниси, апробациясы жана түзүлүшү белгиленет.

“Лингвотипология жана лингвогенетиканын идеялары менен принциптерине синологиянын көз карашынан сереп” деп аталган **БИРИНЧИ БАП** 4 бөлүктөн туруп, компаративистиканын негизги жоболорун баяндоого арналган. Мында лингвогенетика менен ностратиканын алкагында аткарылуучу изилдөөнүн принциптери жана теориялык базасы мүнөздөлөт.

БИРИНЧИ БАПтын биринчи бөлүгүндө лингвогенетика жана глоттогенез принциптери каралат. Лингвогенетика тилдердин келип чыгышын жана өнүгүшүн изилдөө менен алектенет. Анда изилдөөнүн төрт ыкмасы үстөмдүүлүк кылат: 1) фактыларды генетикалык жактан окшоштуруу, 2) тийиштүү архетиптердин реконструкциясы, 3) тилдик материалдын хронологизациясы, мезгилдешүүсү жана 4) кубулуштардын жана алардын системалык алакадагы жыйындыларынын локализациясы. Булардын баары биргеликте салыштырма-тарыхый методдун мазмунун түзөт. Франц Бопп, Расмус-Кристиан Раск, Яков Гримм жана А.Х. Востокова адатта салыштырма-тарыхый тил илиминин негиздөөчүлөрү деп саналат. Лингвогенетика менен В. фон Гумбольдт – тил философиясынын негиздөөчүсү да алектенген. Ал бардык тилдердин ортосунда – малай-полинезия тилдерин индия жана америка тилдеринин ортосундагы аралык звено деп эсептеп, “эки бекем аяккы чекиттерди” түзүүчү кытай жана санскрит, санскрит жана семит тилдеринин, санскрит жана баск, кави жана санскриттин ортосундагы генетикалык байланышты орнотууга аракеттенген.

Германистиканын пайда болушу салыштырма-тарыхый тил илиминин башталышы делинет. Германистика менен катар славистика калыптанып өнүгөт. Салыштырма-тарыхый тил илими XIX к. тил жөнүндөгү илимдин көбүрөөк иштелип чыккан тармагы болуп калды. Окумуштуулар анын тарыхын үч мезгилге бөлүшөт: биринчиси – 1816-1870-жж. (Ф.Бопп), экинчиси – 1871-1916-жж. (А.Шлейхер, К.Бругман, Б.Дельбрюк, Ф.Ф.Фортунатов ж.б.), үчүнчүсү – XX к. тил илими (А.Мейе, Г.Хирт, Е.Курилович, Э.Бенвенист, А. фон Габайн, Ф.Шпехт, В.Пизани, В.Порциг, В.Георгиев, В.М.Жирмунский, М.М.Гухман ж.б.).

Индевропалык салыштырма-тарыхый тил илиминин таасири астында компаративистикада салыштырма семитология, уралистика, кавказистика, алтаистика ж.б. багыттар калыптанууда жана өнүгүүдө (А.С.Ахманова, 1966). Биздин иштин проблематикасы менен компаративистикадагы урал-алтай теориясынын жетишкендиктери белгилүү бир катышта. Бул теориянын идеялары жана принциптери көптөгөн илимпоздордун – Х.Винклер (1884), С.М.Широкогоров (1931), Б.Коллиндер (1946), М.Рясенен (1953), Д.Шинордун (1948) жалпылоочу эмгектеринде, ошондой эле Й.Бенциг (1953), Д.Шинор (1963), А.Дильачар (1964) ж.б. библиографиялык иштеринде фиксацияланган көп сандагы жекече изилдөөлөрдө толук түрдө чагылдырылган. Биздин изилдөөдө түрк-монгол тилдеринин жалпылыгы ырааттуу түрдө эске алынат. Көптөгөн кыргыз унгу-муундарынын этимологиясы дал түркология жана монгол таануунун контекстинде каралат.

Биз кыргыз-кытай жалпы уңгуларын түркология, алтаистика жана ностратиканын позициясынан карап жатабыз.

Лингвогенетика жана салыштырма-тарыхый тил илиминин маселелерин изилдеп жатып, биз бир катар компаративисттердин эмгектерине таяндык:

1) индоевропейстика боюнча (А.Мейе, Э.Прокош, В.М.Жирмунский; К.Бюлер, В.Я.Мыркин, О.Есперсен; Т.В.Гамкрелидзе, В.В.Иванов, Ж.Одри 1988 ж.б.); 2) иран тилдери боюнча (И.М.Оранский, Т.Н.Пахалина, Д.И.Эдельман, В.С.Расторгуева, Д.И.Эдельман, Д.И.Эдельман); 3) индия тилдери боюнча (В.С.Воробьев-Десятовский, В.Д.Бабакаев, В.В.Вертрагорова, Т.Е.Катенина, Б.Я.Захарьин ж.б.); 4) роман жана герман тилдери боюнча (М.И.Стеблин-Каменский, Э.Бурсье, В.М.Жирмунский, Б.А.Ильиш, В.Г.Гак ж.б.); 5) славян тилдери боюнча (С.Ф.Самойленко, А.Н.Савченко, В.В.Колесов, М. Фасмер, Б.А.Успенский ж.б.); 6) дравид тилдери боюнча (М.С.Андронов); 7) түрк тилдери боюнча (Э.В.Севортян; В.Котвич, Г.Ф.Благова, Л.С.Левитская, А.М.Щербак, Б.М.Юнусалиев, Х.К.Карасаев, Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева; Э.Р.Тенишев, А.В.Дыбо, И.Г.Добродомов, К.Токтоналиев, Ж.Жумалиев ж.б.); 8) монгол, тунгус-маньчжур жана япон тилдери боюнча (В.Котвич, Г.Д.Санжеев, М.Н. Орловская, З.В.Шевердина; В.И.Цинциус; П.Я. Скорик, Н.Н. Сыромятников, С.А.Старостин); 9) иберий-кавказ тилдери боюнча (Ю.Д.Дешериев, Е.А.Бокарев, С.М.Хайдаков, А.Г.Мартиросов, Г.А.Климов); 10) урал тилдери боюнча (Б.А.Серебренников, К.Е.Майтинская); 11) кытай-тибет тилдери жана салыштырма синология боюнча (С.Е. Яхонтов, К.З.Зулпукаров); 12) ностратика боюнча (А.Б.Долгопольский, В.М.Иллич-Свитыч; Г.С.Старостин, А.В.Дыбо, А.Ю.Милитарев, И.И.Пейрос ...).

Экинчи бөлүк ностратиканы компаративистиканын тармагы катары мүнөздөйт. Салыштырма-тарыхый тил илими изилдөө объектилерин кеңейтип, диахрониялык дагы, синхрониялык дагы көз караштан лингвистиканын жеке аспектилерин тереңдетип, деталдаштырып бат өнүгүүдө. Андагы алдыңкы тенденциялардын бири – бул тектеш тилдердин чөйрөсүн кеңейтүү, алардын тарыхка чейинки алыскы генетикалык тектештигин далилдөө менен бир тилдик топтон экинчисине байланыштыруучу звенолорду өткөрүү аракети. Бизге компаративисттердин индевропа тилдери менен семит тилдерин (Ф.Делич, Х.Мёллер, Л.Хельманн), угр-фин – (А.Саувагет, М.Рясенен ж.б.), индевропа – түрк (Е.А.Севат) жана урал-алтай (А.П.Дульзон), ошондой эле түрк тилдерин менен урал (Н.Гюла, Д.К.Фокош-Фуш) жана монгол (Г.И.Рамстедт, Н.Поппе, Н.А.Баскаков), угр-фин – дравид (Ф.О.Шрадер, А.Ф.Тягараю, А.П.Андреев), угр-фин – индевропа (К.Б.Виклунд, Х.Педерсен, Х.Паасонен, Б.Колиндер), урал –

юкагир (Ж.Ангер, Б.Колиндер, Е.А.Крейнович) ж.б. (Общее яз., 1973; Принципы описания яз. мира, 1976; Лайонз, 1978).

XX к. экинчи жарымында дүйнөлүк лингвистикада абдан көп сандагы мүчөлөрдү камтыган тектеш тилдердин топторун түзүүгө умтулган жаңы багыт пайда болду. Бул багыт Советтер Союзунун компаративисттери тарабынан интенсивдүү өнүктү. Алсак, А.Б.Долгопольскийдин эмгектеринде (1964, 1967) алтай, индевропа, картвель, семит-хамит жана чукча-камчатка тилдеринин морфемаларынын ортосундагы окшоштуктун ыктымалдуулугу жогору экендиги далилденет. А.Б.Долгопольский менен катар сибиревропа тилдеринин байыркы тобунун проблематикасы менен, аны ностратикалык (лат. *noster* сөзү «биздин, биздики») деп атаган жана анын курамына чукча-камчатка тилдерин киргизбеген башка советтик компаративист – В.М.Иллич-Свитыч дагы алектенген (Иллич-Свитыч, 1967, 1971, 1976, 1984).

Ностратиканын идеяларынын таасири астында салыштырма-тарыхый тил илими өзүнүн изилдөө объектисин бир кыйла кеңейтет. Түндүк кавказ (абхаз-адык, чечен-ингуш жана дагестан), хуррит-урарт жана, балким, хатт тилдеринин тектештигин орнотуу, түндүк кавказ тилдери менен син-тибет, енисей (С.А. Старостин), баск (Дж.Бенгтсон), на-дене (С.Л.Николаев) (Яковлев, Ашхамаф, 1941; В.М.Иллич-Свитыч (1964, 1966, 1967, 1968, 1971-1984); Кацнельсон, 1972; Зулпукаров, 1994 а; Старостин Г.С. ж.б., 2016;) тилдеринин тегин аныктоо ностратиканын өнүгүүсүндөгү маанилүү учур болуп калды. Компаративистикадагы мындай локалдык “дүңк дей түшүүлөр” Евразия менен Түндүк Африканын бир катар тилдик топторунун алыскы генетикалык тектештигин ырастаган гипотезаны калыптандырууга негиз болгон. 1924-жылы даниялык лингвист Хольгер Педерсен тилчилердин бул маселе боюнча ар кыл ойлорун жалпылап, бул гипотезалардын баары тигил же бул деңгээлде туура деп жоромолдогон, ошондуктан тилдердин кандайдыр бир ири макротобу жөнүндө сөз кылууга жана аны «ностратикалык» деп атоого болот. Тилдердин ностратикалык тобу дегенде европа – индевропа, семит, ошондой эле грузин (картвель), фин жана венгер (урал), түрк (алтай) ж.б. салтын үйрөнүүнүн борборунда турган “биздин” тилдердин генетикалык тектештиги назарга тутулат (Böhtlingk, 1851; Pedersen, 1913; Wundt, 1921; Czermak, 1927; Дьяконов, 1967; Старостин Г.С. ж.б., 2016).

БИРИНЧИ БАПтын үчүнчү бөлүгүндө алтаистиканын талаштуу маселелери каралат. Салыштырма-тарыхый тил илиминин талаштуу маселелеринин бири –алтаистика проблемасы. Алтаистика – Сибирдин борбордук бөлүгүндө отурукташкан элдердин тарыхын, географиясын, этнографиясын, тилин жана маданиятын изилдөө менен алектенген гуманитардык илимдин тармагы.

Тил илиминде алтаистика термини объектинин көлөмүнө карата чектелүүчү бир нече мааниге ээ. Биринчиден, бул Россия Федерациясынын Алтай крайынын Тоолуу-Алтай автономдуу облусунун негизги (жергиликтүү) калкын түзгөн элдин, ошондой эле бул элге таандык адамдардын – алтайлыктардын тарыхы, этнографиясы, фольклору, адабияты, искусствосу жана тили менен алектенген илим (Дыбо, 2017). Экинчиден, алтаистика – бул аймактын жаратылышынын, калкынын жана маданиятынын ар кандай аспектилерин изилдөөнү максаттаган гуманитардык илимдердеги илимий багыт. Үчүнчүдөн, анын терең лингвистикалык маанисин бар. Ал өз чегинде эки концепцияны – аймактын элдеринин лингвогенетикалык биримдиги тууралуу окууну жана алардын ич ара байланышынан жана аракеттенишинен келип чыккан бир катар этностордун ареалдык-маданий жалпылыгы жөнүндөгү теорияны бириктирет (Ахманова, 1966).

Биринчи көз карашты компаративисттер Р.Раск, В.Шотт, М.А.Кастрен, Ю.Немет, Г.И.Рамстедт, И.Бенциг, А.Дилачар, Ш.Хаттори, Б.Я.Владимирцов, В.И.Цинциус, Н.Поппе, А.Н.Баскаков ж.б. жакташат (Шербак, 1970; Баскаков, 1981). Экинчи көз караш Е.Д.Поливановдун (“алтай” тилдери жөнүндөгү аныктаманы тырмакчага алып жазган), В.Л.Котвич, Д.Шинор, Г.Дёрфер, Дж.Клосон, Г.Д.Санжеев, А.Рон-Таш, Г.Кар, А.Н.Щербак, А.Кафероглы ж.б. салыштырма изилдөөлөрүндө өнүгөт (Котвич, 1962; Щербак, 1970; Баскаков, 1981). Алтай тилдеринин этногенетикалык байланыштарына карата эки көз карашты тең биз айкалыштырабыз, анткени ностратика үчүн алардын өзүнчө же биримдикте келип чыгышы жөнүндөгү маселе маанилүү эмес, бирок биз азырынча жекече аргументацияга ээ болбой туруп, биринчи көз карашка көбүрөөк ыктайбыз. Азыркы компаративистикада тилдердин алтай тобуна кеңири көз чаптыруу жалпы кабыл алган делинет, ага ылайык мында 1) түрк-монгол бутагын, 2) тунгус-маньчжур бутагын жана 3) япон-корей бутагын (Баскаков, 1981; Гухман, 1981) айырмалашат. Ишибизде алтай тилдеринин курамын ушундай түшүнүүнүн жоболорун жетекчиликке алабыз.

Төртүнчү бөлүктө кыргыз жана башка түрк тилдериндеги китаизмдер келтирилет. Кыргыз лексикологиясында кытай тектүү сөздөргө үч түрдүү мамиле жасашат.

1. Лексикологдор кыргыз тилинде китаизмдер бардыгын жашырышат же алар жөнүндө сүйлөө мүмкүн эмес дешет (Азыр. кырг. адаб. тили, 2009).

2. Айрым кыргыз тилчи-лексикографтар (К.К.Юдахин, Х.Карасаев, И.Абдувалиев ж.б.) кытай тектүү сөздөрдүн тизмесин беришкени менен алардын баштапкы булактагы формалары менен маанилерин көрсөтүшпөйт.

3. Бизде кыргыздардын жана башка түрк элдеринин ханзу менен этногенетикалык байланышы жөнүндө сүйлөө мүмкүн деп жазган илимпоздор бар. Чоюн Өмүралиев кыргыздар кытай элинин түбү, Инь цивилизациясынын жаратуучулары экендиги жөнүндө жазат. Анын пикири боюнча, *айкын* (*ай* + *күн*), *эртең* (*ар* + *таң*), *бүк-бүктө*, *байла-/боола-* (кыт. *бао* «ороо, байлоо»), *суу* (*шуй*), *от* (*хо*), *чин* (*цзинь*) ж.б. кыргыз сөздөрү кытай уңгуларына ээ (Өмүралиев, 2012). Бул маселе боюнча башка дагы көз караш жашайт, ал алардын генетикалык биримдигин ностратиканын позициясынан тааныйт (Зулпукаров, 2016). Биз, мисалы, толук материалдык окшоштук жоктугуна карабастан кырг. *от* жана кыт. *хо* «от» сөздөрүнүн Ч. Өмүралиев сунуштаган этимологиясын колдойбуз (төмөндө караңыз).

Эми башка түрк тилдериндеги кытайдан өздөштүрүлгөн сөздөрдү баяндоого өтөбүз. “Байыркы түрк сөздүгүндө” (1974) бир катар байыркы түрк сөздөрүнүн кытай тектүүлүгү белгиленет: *ап* «сот иши» (кыт. *ань*), *ақ* «жаман, арам» (кит. *э*), *бань* «жазуу үчүн тактай» (кыт. *бань* «тактай, барак, плита; темп, такт») ж.б. Жалпысынан 91 сөз белгиленген. Китаизмдер Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө да берилген. Алар “Байыркы түрк сөздүгүндө” дагы кезигет. Мында 23 кытай сөзү бар экендиги белгиленет. К.К.Юдахин өзүнүн “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” (1965) кыт. белгиси менен 78 сөздү, б.а. кытай тектүү сөздөрдү атайт. Алардын арасында *чоң*, *лагман*, *илий*, *жамбы* ж.б. бар. Х.К. Карасаев «Өздөштүрүлгөн сөздөр» (Карасаев, 1986) китебинде 78 китаизм-сөздөрдү келтирет. Сөздүктө ар кандай тилдерден – иран, араб, орус ж.б. алынган жалпы 5100 лексема берилген. Китаизмдердин катарына *жужан* «начальник, башкарма», *жүсай* «көк пияз», *жаңжүң* «генерал-губернатор, кол башчы», *дүң* «дүң», *дубан* «район» ж.б. сөздөр киргизилген.

Кыргыз тилиндеги китаизмдерге И.Абдувалиев да кайрылат. Ал аларды үч топко бөлөт: 1) предметтердин, эмгек куралдарынын жана аспаптардын аталыштары: *даңкан* «үч буттуу казан», *жады* «чөп кыркчуу», *самбур* «ыштан» (салыштыр. *шым*) ж.б.; 2) социалдык-саясий персоналдын аталыштары: *жаңжүң* «провинциянын башчысы», *зуңтуң* «чиндердин бири», *кечил* «монах» ж.б.; 3) ар кандай топтогу сөздөр: *бөк* «балбан», *дүң*, *туу* ж.б. (Абдувалиев, 2016; 2017). С.С.Жумалиев «“Манас” эпосунун лексикасынын хронотипологиялык стратификациясы» диссертациясында (Жумалиев, 2014) “Манас” эпосунда кездешкен 39 кытай тектүү сөздү жана түрк тилдериндеги китаизмдердин тизмесинен Н.А.Баскаков түзгөн 39 сөздү дагы келтирет. Бул тизмеде *жай*, *иш/иш*, *чан* «идиш», *туу*, *таң* ж.б. мисалдар өзгөчө кызыктуу.

Ошентип, кыргыз лексикографиясында китаизмдер, жөнүндөгү пикир басымдуулук кылат. Айрымдар гана байыркы кытайлар менен түрктөрдүн ыктымалдуу этногенетикалык байланыштары жөнүндө жазышат.

“Түрк жана кытай тилдеринин лингвоэтногенетикалык жана социомаданий байланыштарын изилдөө методологиялык базасы жана ыкмалары” деген **ЭКИНЧИ БАП** 6 бөлүктөн турат жана Евразия тилдериндеги этимологиялык жактан окшош фактыларды алтаистикалык жана ностратикалык өңүттө салыштырып изилдөөгө арналган. Бардык учурларда метатил катары кыргыз тили колдонулат. Анын фактылары бардык салыштыруулардын, тектештирүүлөрдүн жана реконструкциялардын негизин түзөт. Мындан тышкары, кытай тилинин уңгу морфемалары салыштырма анализдин негизги бирдиктери болуп берет.

ЭКИНЧИ БАПтын биринчи бөлүгү изилдөөнүн материалдарын, объектин жана предметин камтыйт. Евразия тилдеринин жалпы лексикалык бирдиктери – иштин материалдары. Мында салыштырылып жаткан тилдердин лексикасынын базалык фондуна тиешелүү сөздөр этимологиялык анализге алынат. Базалык сөздөр деп байыркы адамдардын жашоосун аларсыз элестетүү мүмкүн эмес предметтердин, кыймыл-аракеттердин жана касиеттердин номинанттарын эсептеп жүрүшөт. Тилдердин ностратикалык макротобуна таандык бир катар тилдик топтордун жалпы сөздөрү, ошондой эле эки элдин лингвоэтногенетикалык жана социалдык-маданий алакаларын күбөлөндүргөн кытай-кыргыз тилдик фактылар изилдөөнүн **объектиси** болот. Андыктан мында алтай (түрк, монгол, тунгус-маньчжур, корей жана бир аз япон), кытай, кавказ (картвель, дагестан ж.б.), урал, индехропа, афразия жана анча-мынча дравид тилдеринин уңгу морфемалары жана туунду сөздөрү бирдиктүү лингвогенетикалык позициядан салыштырылат. Алардын этногенетикалык биримдиги жөнүндөгү маселе чектүү материалдын негизинде талкууланат. Изилдөөнүн **предмети** – кытай жана кыргыз тилдериндеги этимологиялык жактан окшош бирдиктердин байыркы абалын алтаистика жана син-тибет компаративистикасынын көз карашында реконструкциялоого жол ачкан фонетикалык-семантикалык мыйзам ченемдүүлүктөр жана процесстер. Ал конкреттүүрөөк жана так айырмалануучу белгилерге ээ. Иштин алкагында ар кыл тилдердин салыштырылуучу фактылары үчүн бирдиктүү, регулярдуу жана туруктуу болгон жана алардын тегин аныктоодо негиз катары кызмат кылган фонетикалык мыйзам ченемдүүлүктөр жана мурунку тектеш тилдердин этимологиялык жактан окшош сөздөрүндө тыбыштык айырмачылыктардын көбөйүшүнө алып келген фонетикалык процесстер каралат. Кээде бир уңгулуу морфемаларда жада калса жөнөкөй байкоочунун

оюна келбеген жана салттуу компаративистиканын өкүлүнүн акылына сыйбаган тыбыштык айырмачылыктар кезигет. Айрым мисалдарды беребиз.

Мисалы, бизде **хот* «от» баба уңгусу бизге а) англ. (герм.т.) *hot* «ысык», ассам. (енис.т.) *hot/hott/höt* «от», халадж. (түрк.т.) *huot* «от»; б) кырг. *от*, як. *уот* «от» (баштапкы тыбыш түшүп калды); в) кыт. *ho/huō* «от, өрт, ысык; кызыл; тутануу, каны кызуулук, ачуулануу, кайноо, жарылуу» (ачык муун мыйзамы таасир этип, аяккы үнсүз түшүп калды) түрүндө жетип, бир баба уңгуга тикеленет деп эсептөөгө толук негиз бар. Бул прототипти биз **hot* “от” түрүндө көрсөтөбүз. Баба уңгунун мындай реконструкциясы бир караганда ыксыз, логикасыз, семантикалык жактан гана мотивдештирилгендей көрүнөт. Келтирилген үч сөздүн келип чыгышына карата кененирээк көз караш алардын формалдуу-фонетикалык ажырымдары экинчи экендигин жана ар түрдүү фонологиялык процесстердин жана мыйзам ченемдүүлүктөрдүн таасири астында пайда болгондугун далилдейт. Ханьонун тарыхый фонетикасында кытай муундарынын акыркы бөлүктөрү ачык, рифмалуу жана сөздөрдүн тыбыштык гармониясын бузбоочу бир гана *-н, -ң, -й* үнсүздөргө ээ болушун талап кылган белгилүү ачык муун мыйзамы жашаган (Алексахин, 2013). Натыйжада **hot* «от» баба уңгусу апокопага – аяккы *-т*нын түшүшүнө жана *-от* тыбыш айкашынын *-иō* дифтонгуна айлануусуна кабылган. Аналогиялык фактылар кытай жана кыргыз тилдеринде абдан көп (кыргызча *ыр* сөзү – казакча *жыр* – татарча *жыр/йыр* – өзбекче *шеър* – кытайча *shī* «ыр, ырлар», *коро-/короо* сөздөрүндө берилген *кор-* байланыштуу уңгусу – *hao* «азаюу, кемүү, коротуу, жоюу ...», *шаар* – *shì* «шаар, базар» ж.б.) (Зулпукаров, 2016; Зулпукаров, Амиралиев, 2018 д).

Табигый тилдерде убакытты жана артикуляциялык күч-аракеттерди үнөмдөө жалпы тенденциясы бар. Компрессия аз сандагы тилдик белгилерде чоң көлөмдөгү маалыматты берүүнү талап кылат. Тилде ар түрдүү аббревиатуралардын жана эллиптик синтаксистик түзүндүлөрдүн пайда болушу дал ушуга негизделет (Мусаев, 1987; 2010). Бул тенденция кытай дискурсуна кеңири колдонулат. *Русь, Россия, орус, россиялык* ж.б. айтуунун ордуна, кытай *лу* лексемасын колдонуп, ага аталган сөздөрдүн семантикасын камтыйт жана алардын айырмачылыктарын контексте ажыратат. Ал айтылышы кыйын дирилдеме *р-* тыбышынын ордуна *л-* тыбышын колдонот, ал эми сөздөрдүн калган бөлүктөрү катуу “кысылууга” кабылып, *-у* үндүү тыбышы менен алмашылат. Бир муунду *лу* кытай тилинин ачык муун мыйзамы күчүндөгү жана *р* тыбышы өтө сейрек кездешкен табиятына туура келет (Фролова, 2017; Шутова, 1984).

Байыркы кытай тилинде *р* тыбышы муундун инициалдык бөлүгүндө өнүмдүү болгон. Анын ордуна бул позицияда *ж* тыбышы колдонула

баштаган (Зулпукаров, 2016; Зулпукаров, Амиралиев, 2017 в). *P* тыбышы кытай тилинин айрым түштүк диалектилеринде жана Евразиянын ага тектеш тилдеринде, анын ичинде түрк тилдеринде финалдык позицияда сакталып калган. Бул тыбыш муундун аяккы бөлүгүндө да таркалган. Бул позицияда ал кооз үндүүлүк, уйкашуу жана ачык муун мыйзамынын таасири астында түшүп калган.

Экинчи бөлүктө кытай жана кыргыз тилдеринин этимологиялык жактан окшош морфемаларын изилдөөнүн ыкмалары көрсөтүлөт. Иштин эмпирикалык бөлүгү изилдөөнүн байкоо жүргүзүү, фактыларды чогултуу, каталогдоштуруу, системалаштыруу жана чечмелөө, которуу, комментарийлөө, лингвистикалык эксперимент, эсептөө, сурамжылоо (респонденттер менен иштөө) ж.б. сыяктуу процедуралары жана ыкмалары аркылуу аткарылды. Маселенин теориялык аспектилери бизди салыштырма-тарыхый методдун (СТМ), ошондой эле реконструкция, тектештирүү, сыпаттоо, моделдештирүү, аналогия, жалпылоо, анализ, синтез ж.б. методдордун ыкмаларына, операцияларына жана эрежелерине кайрылууну мажбур кылды. Булар иштин максатында жана милдеттеринде белгиленген акыркы натыйжаларга жетишүүгө өбөлгө түздү.

СТМдин объектиси – тектеш тилдердин окшош же жакын формалдык-мазмундук алакадагы жана диахрониялык дагы, синхрониялык дагы планда каралуучу лексикалык бирдиктери. Бул метод изилдөөчүлөргө тилдин тарых алдындагы мазмунуна кирүүгө, жалпы адамзаттык тилдин баштапкы абалын, калыптанышын, өнүгүшүн реконструкциялоого, дүйнөдөгү аң-сезимдин, коомдун жана маданияттын эволюциясынын контекстинде анын дивергенцияга учуроо, бөлүнүү жана жайылуу жолдорун калыптандырууга жардам берет. Дал ушул салыштырма-тарыхый тил илиминин жетишкендиктери себептүү глоттогенез теориялары, баба тил жана баба тилдер, эки же көптөгөн тилдердин генетикалык тектештиги, индевропа, афразия, урал, алтай, син-тибет жана башка тилдик топтор, ностратика жөнүндө айтууга мүмкүн болгон.

СТМ – бул тектеш тилдерди жана тилдик топторду этногенетикалык изилдөө ыкмаларынын, операцияларынын жана жол-жоболорунун, алардын өнүгүшүндөгү мыйзам ченемдүүлүктөрдү жана жалпы тенденцияларды аныктоо үчүн колдонулуучу жыйындысы. СТМ тилдердин эволюциясын жана тарыхын билүүнүн, алардын өнүгүүсүнүн негизги этаптарын бөлүп көрсөтүүнүн жана сыпаттоонун, тектеш тилдердин келип чыгуу жалпылуулугун жана андан ары бутактоо жолдорун далилдөөнүн маанилүү каражаты болот. СТМдин жардамында биз синологиянын көз карашынан алтай жана ностратика тилдеринин байыркы тилдик абалдарынын жана

моделдеринин айрым фрагменттерин калыбына келтирүүгө, кыргыз-кытай салыштырма лексикологиясы боюнча кыскача очерк түрүндөгү тийиштүү фактыларды башка тектеш тилдердин чөйрөсүндө баяндоого аракет кылабыз.

Албетте, СТМ автономдуу колдонулбайт. Ал салыштырма-тарыхый тил илиминин универсалдуу ыкмасы боло албайт. Аны башка методдор колдоп, толуктап турат. Мисалы, **реконструкция** аркылуу айрым тилдин, тилдик топтун тиешелүү бирдиктерин салыштыруунун негизинде ырасталбаган тилдик формалар калыбына келет жана алардын түпкү тилдик моделдери аныкталат. СТМ **аналогия методуна** таянат жана аны менен тыгыз байланышта болот. Аналогия – уңгунун, аффикстердин, сөздөрдүн, алардын формаларынын, маанилеринин жана айкаштарынын окшоштугу. Уңгулар менен аффикстердин тектештиги окшоштук боюнча такталат. Аналогия ыкмасынан тышкары, биз **моделдештирүү жана формалдаштыруу методдорунун** жол-жоболоруна тез-тез кайрылып турабыз. Генетикалык жактан окшош сөздөрдү салыштырууда, биз алардын жалпы касиеттерин белгилеп, конструктивдик сөздүк-фонологиялык формулалар түрүндө көрсөтүп, конкреттүү фактыларды абстракциялоо жана идеализациялоо ыкмаларын колдондук. Бул формулалар жана алардын түзүүчүлөрү шарттуу белгилердин жардамында белгиленет. Кыргыз тилиндеги көптөгөн тилдер аралык жана өздөштүрүлгөн сөздөр сингармонизм мыйзамына баш ийип, биз абстрактуу-жалпыланган моделдердин жардамында берүүчү жаңы фонологиялык турпатка ээ болот (Щерба, 1974; Трубецкой, 1987). Биз компаривистиканын ыкмасы катары **тектештирме** процедураларын көп жолу колдонобуз, алар кыргыз жана кытай – эки тилдеги айрым сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жана сүйлөмдөрдүн жалпы жана айырмалоочу белгилерин аныктоодо зарыл болду. Тилдик бирдиктерди мындай параллелдүү изилдөө **сыпаттоо методунун** ыкмаларына таянат.

ЭКИНЧИ БАПТЫН биринчи кичи бөлүгү диереза жана анын түрлөрүн сыпаттоого арналган. Диереза деп сөздүн курамынан тыбышты алып таштоону аташат. Ал сөздөрдүн көлөмүн кыскартууда жана кеп процессинин катышуучуларынын артикуляциялык-акустикалык күч-аракеттерин үнөмдөөдө маанилүү функцияны аткарат. Тыбыштын түшүп калышы сөздүн фонетикалык түзүмүнүн ар кандай бөлүктөрүндө жүрөт. КЭРдин ханью түздөн-түз таасир эткен түрк тилдеринде, б.а. уйгур, лобнор, салар, сарыг-югур ж.б. тилдик белгинин көлөмүн кыскартууга болгон умтулуу абдан өнүккөн. Мисалы, салар тилинин эң көп колдонулуучу сөздөрүндө диерезанын бардык позициялык түрлөрү кезигет: 1) аяккы үнсүздү алып таштоодо пайда болуучу жана жабык муунду ачыкка өткөрүүчү апокопа: *me/mi/mē/mī < men* «мен», *ha < har* “ар бир”; 2) синкопа, б.а. ортоңку

тыбыштын түшүп калышы: *töt<tört* «төрт», *emek/emik<egimek* «нан»; 3) афереза, башкы тыбыштын түшүп калышы: *ihit<jihit* «жаш жигит», *uĉol<uĉjol* «үч жол» (Тенишев, 1975). Диерезанын бардык бул түрлөрү кытай-кыргыз лексикалык шайкештиктеринде кездешет. Кытай тилинде жалпы алганда бир түдүү түзүлүшкө ээ муун минималдуу бирдик делет, тыбыш эмес. Муундун негизги элементтери – инициаль, финаль жана тон. Инициал – сөздүн башындагы үнсүз тыбыш, финаль – муун түзүүчү үндүү, дифтонг же үндүү менен аяккы үнсүздүн айкалышы. Финалдын аяккы үнсүзү катары эки гана тыбыш: *-n* жана *-ng*, ошондой эле *-ŋ* колдонулат. Тон деп муундун мелодиялуу мүнөздөмөсүн, тагыраагы – финалды аташат.

1. Апокопа. Байыркы кытай тилинде муундун аяккы бөлүгүнүн фонетикалык турпаты азыркыга караганда башкачараак болгон. Мында *-n, -ng, -p, -s, -t, -k, -r, -p, -l* үнсүздөрү менен аяктаган көптөгөн уңгу морфемалар болгон. Алардын арасынан *-n, -ng* менен аяктаган уңгулары гана ушул убакка чейин жетти, калгандары кыскарууга учурап, аяккы үнсүздөрдөн ажырап калды. Аяккы үнсүздөрү бар муундар түштүк кытай диалектинде (Иванов, Поливанов, 2003; Яхонтов, 1965) жана алардын түрк тилдериндеги, мисалы кыргыз тилиндеги лексикалык шайкештиктерде сакталып калган. Байыркы ханьюдагы “аяккы *-r* тыбышы жаңы доордун башталышына чейин жоголуп же *-i* тыбышына өтүп кеткендиги” белгилүү. Бул тыбыш муундун аяккы бөлүгүндө кеңири таркаган. Ал кооз үндүүлүктүн, уйкаштыктын жана ачык муундун мыйзамы астында түшүп калган. Мисалы, *lur* “күркүрөө” байыркы мууну азыркы тилде дээрлик ачык *lei* түрүндө айтылат (Яхонтов, 1965).

2. Синкопа. Ханьонун сүйлөөчүнүн күч-аракетин үнөмдөөгө умтулуусу синкопа түрүндө, б.а. сөздүн курамынан тыбыш түшүп калганда байкалат. Мисалы, кырг. *азоо* «кыян-кески (ат жөнүндө)» кыт. *áo* «кыян-кески (ат), күлүк (ат)» менен салыштыруу кытай мисалы кыргыз мисалына караганда экинчи, кыйла рационалдуу экендигин жана ортосунда тишчил үнсүз бар формага тикелене тургандыгын көрсөтөт. Кыргыз сөзүндө аяккы үндүүнүн созулуп кеткендиги көрүнүп турат. Сөздөрдөгү кыргыз-кытай уңгуларынын катышы окшош: кырг. *жобо* «принцип, белгиленген эреже, план, долбоор» жана кыт. *zhào* «кабарландыруу, кабардар кылуу, ... менен макулдашуу, белгиленген тартипте, билдирүү».

3. Афереза. Кытай тилинде *h*- баштапкы үнсүз тыбыштуу көптөгөн сөздөр бар, алардын айтылышы байыркы түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде сүйлөгөндөр үчүн белгилүү бир кыйынчылыкты жараткан. Ошондуктан кыргыздар бул сөздөрдү айтылышы кыйын болгон баштапкы тыбышты түшүрүп, айтышкан. Мисалы, *hén* «белги, тыртык, тырык, жара, из, калдык, так» муунун кыргыздар *эн* «бардык малдын (төөдөн башка) кулагына

салынган белги» түрүндө, *hēng/héng* «жүгүнүү, жагынуу» муунун *эңкей* «жүгүн, таазим кыл» сөзүндөгү *эң-* түрүндө айтышат ж.б.

Үчүнчү бөлүктүн экинчи кичи бөлүгү метатезаны кытай жана кыргыз тилдериндеги тыбыштык айырмачылыктарды пайда кылуу жолдорунун бири катары карайт. Тилдин өнүгүү жана иштөө процессинде сөздө тыбыштардын жана муундардын алмашуусу метатеза деп аталат.

Кытай тилинде [йи] түрүндөгү бирдей фонологиялык турпатка ээ, бирок ар кандай басым менен айтылган бир топ муундар бар. Аларга [ий] түрүндө угулуучу жана агглютинативдик морфокомплексстердин башаты болуп кызмат кылуучу кыргыз уңгу морфемалары туура келет. Мисалы, кытайча *yī* «учурашуу (кол бүгүп), таазим кылуу, эпке көнгүч болуу, жүгүнүү (колду бүгүп)» *ийүү/ийиш*, *ийил-/ийилүү* туунду сөздөрүндө колдонулган *ий* кыргыз уңгусу менен салыштырууга жол берет. *Жай* жана *jiǎ* «жай, жайкы» сөздөрүндө дифференциялоочу функцияны ич ара пермутациялык алакада турган *ай* жана *iǎ* баштапкы үнсүздөр жана тыбыштык айкаштар аткарат. Кытайча *shì* «иш, жорук, ишкана, кызмат» – кыргызча *иш*, *chī* «жеш; ичүү, тамактануу» жана *ич* ж.б. дагы метатезага мисал болот. Кытай жана кыргыз сөздөрүнүн башында жана аягында тыбыштардын орун алмашуусу бир эле сөздүн рефлекстеринин эки тилде таптакыр башкача айтылып калышына алып келди. Метатеза тилдеги сөздүн фонетикалык өзгөрүүсүнүн өзгөчө ыкмасы болот. Ал баба тилди дивергенция кылуу жана алыскы тектеш тилдер деп эсептелген жана жалпы прототипке тикеленген тилдерде бир топ тыбыштык айырмачылыктардын жаралышы үчүн кызмат кылат.

Үчүнчү бөлүктүн үчүнчү кичи бөлүгү эпитезаны карап чыгууга арналган. Европа лингвистикасында эпитеза деп сөздүн аягында пайда болгон, сөздүн баштапкы формасында болбогон тыбышты айтышат. Мындай тыбыштар белгилүү бир фонетикалык жана морфологиялык шарттардын таасири астында жаралат. Кытай-кыргыз шайкештиктеринде биз эквиваленттердин биринин аягында башка эквиваленттин курамында жок тыбыш пайда болгон учурларды кездештиребиз. Эпитезалык тыбыштар кыргыз сөздөрүндө көп кездешет жана кытай шайкештиктери менен салыштырууда дароо эле көрүнө калат:

1. Кыт. *aī* «кайгыруу, боор ооруу, өкүнүү; кайгы, күйүт» – кырг. *ая* [айа], *аёо*. Кыргыз сөзүндөгү акыркы *-а* тыбышы эпитезанын таасиринин натыйжасындай пайда болду.

2. Кыт. *luó* «үлүл» – кирг. *үлүл*. Кыргыз мисалында тыбыштык өзгөрүүнүн эки ыкмасы – протез жана эпитез кошо келген. Протез тилдик белгинин алдынан, эпитезага артынан көбөйүшүнө алып келди.

3. Төраганын кептин ар кандай стилдеринде жана *раис/ираис/ирайиш/ырайыс/ырайиш* варианттарда жолуккан кыргызча аталышын кыт. *ruì* «агартуучулук, императордук, жогорку даражалык» менен аларда эпитезалык компонент (-с/-ис/-ыс/-иш) бардыгын эске алып салыштырууга болот.

4. Кырг. *жунан* «жүндөн жасалган жука жоолук» сөзүндө эпитезанын пайда болушу кыт. *ruǎn* «жумшак, жеңил, мээримдүү, назик, боорукер» сөзү менен тастыкталат. Мында биз эки мисалдын ортосундагы үндүүлөрдүн метатезасын жана *жунан* сөзүндөгү негиздин арттан өсүшүн жолуктурабыз.

Көрүнүп тургандай, бул шайкештиктердеги көбүрөөк компакттуу эквиваленттер баштапкы, ал эми жайылтылган эквиваленттер экинчи болуп чыгат. Ушул сыяктуу фактыларга карата башка дагы гипотезаны сунуштоого болорун белгилей кетүү зарыл: кеңирирээк жайылган номинанттар – баштапкы, азыраак көлөмдөгү номинанттар – экинчи же туунду. Компакттуу номинанттар, балким, компрессиянын, уйкаштыктын жана ачык муун мыйзамдарынын биргелешкен аракетинин натыйжасында келип чыгат.

ЭКИНЧИ БАПТЫН төртүнчү бөлүгү кытай жана кыргыз тилдериндеги жалпы баба уңгулардын азыркы рефлексстеринин тыбыштык турпатына сингармонизмдин тийгизген таасирин көрсөтөт. Сингармонизм термини грек тилинен келип чыкканы белгилүү. Ал *syn* «бирге» префиксинен жана *harmonia* «үндөштүк» сөзүнөн турат. Анын жардамында сөздүн морфологиялык бирдик катары бир түрдүү вокалдык (кээде консонанттык) жасалгаланышынан турган морфонологиялык кубулуш белгиленет.

Ěr “жакын, жакынкы, алыс эмес” жана *dàn* “таң, таң алды, күн; таң эрте менен; эртең мененки, таңкы; таң агаруу” кытай сөздөрүнүн айкашы кыргыз тилинде тыбыштардын гармония мыйзамынын таасирине кабылып, *эртең* деген форманы кабыл алат. Мында сөздүн экинчи бөлүгүнүн үндүү тыбышы биринчи бөлүктүн үндүүсүнүн таасири астында алдыңкы катардык сапатка ээ болуп, таңдайлашып кетет. Дагы бир башка учурда *ěr* “жакын, жакынкы” компоненти *-iàn*, *-uà* кытай дифтонгдорунун экинчи элементинин таасири астында алдыңкы катардык белгисинен ажырайт. *Арзан* кыргыз сөзү *ěr* + *xìàn/xuàn* [сянь/суань] (диал.) «зыян/залал; зыян тартуу, зыян келтирүү, ойрон кылуу...», *xīǎn* [сян] «зыян кылуу, бузуу...», *jiǎn/jiàn* [дзян] «экономдоо, экономдуу, экономия, сарамжалдуу, жетишсиз; кемчилик», *jiǎn/xiàn* [дзян/сян] «азайтуу(азаюу), кемитүү(кемүү), төмөндөтүү(төмөндөө), кыскартуу(кыскаруу); тартылуу, минус...»; 5) *qīǎn* [цянь/тсянь] «залал/зыян/чыгым» деген кытай сөздөрү аркылуу жүйөлөштүрүлөт. Дифтонгдун *-a* экинчи элементи биринчи компоненттин үндүүсүн алдыңкы катардык касиетинен ажыроого “мажбурлагандыгын” көрүп турабыз.

Төртүнчү бөлүктүн биринчи кичи бөлүгүндө сөздөгү тыбыштардын гармониясынын өзгөчөлүктөрү иликтенет. Кыргыз тилинде сингармонизм толук прогрессивдүү ассимиляцияны камтыйт жана сөздүн курамынын бүтүндөй узундугу боюнча үндүүлөрдүн жана үнсүздөрдүн үндөштүгүн шарттайт. Ушул негизде бул мыйзам айкалышкан мүнөзгө ээ жана жалпысынан кыргыз сөзүнүн фонетикалык турпатын аныктайт деп эсептесек болот. Кыргыз сингармонизминин өзгөчөлүгү ар бир морфологиялык категорияда көрүнөт. Мисал катары, ушул тилдеги көптүк түрдүн белгисине кайрылалы. Тийиштүү аффиксалдык морфема абстрактуу бирдик катары көптөгөн алломорфтордун: *-дар, -дер, -дор, -дөр; -тар, -тер, -тор, -төр; -лар, -лер, -лор, -лөр* колдонулушун жалпылайт деп саноого толук негиз бар. Кыргыз тилинин бардык окуу жана илимий грамматикаларында эталон (инвариант) катары *-лар* алломорфу каралып жүрөт. **Кыргыз морфемасынын он эки алломорфуна өзбек тилинде вариантталбоочу бир эле морфема туура келет: *одам-лар, киз-лар, из-лар, от-лар* ж.б.** Кыргыз салыштырма суффиксинин кытай шайкештиги менен мамилеси аналогиялуу.

Модалдык мааниси бар *gān* «батынуу, эрдик кылуу; күч; тайманбас; албетте, сөзсүз» кытай сөзү угулушу жана тыбыштык турпаты боюнча өткөнкү кыймыл-аракеттин натыйжалуулук жана ишке ашкандык мааниси бар, этиштик негиз менен туюнтулган кыргыз суффикстери *-ган, -ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн* менен жалпыланган түрдө өз ара байланышат. *-Ган, -ген* менен аяктаган өткөн натыйжалуу чак «кыпчак жана карлук-уйгур тилдерине, ошондой эле Сибир менен Алтайдын якут тилинен башка бардык тилдерине мүнөздүү» экендиги белгилүү (Щербак, 1981). Бул этиштин өтө кеңири таркаган формасы. Салыштыр. каралып жаткан суффикстин бир гана жекелик түрдөгү биринчи жак формасында, натыйжалууктун кыргызча жактык-этиш парадигмаларында колдонулушу: *алганмын, бергенмин, коркконмун* ж.б. *Dàì* «окшош, сыяктуу, ыктымал, мүмкүн, дээрлик, жакындoo» кытай мууну этимологиялык жактан салыштырма маанисиндеги кыргыз суффикси *-дай, -дей, -дой, -дөй, -тай, -тей, -той, -төй* менен окшош, анын вариантталышы негиздин аяккы үнсүздөрүнүн жана акыркы үндүүлөрүнүн сапаты менен шартталат.

ЭКИНИ БАПТЫН төртүнчү бөлүгүнүн экинчи кичи бөлүгү кыргыз тилиндеги **САСА** формуласы боюнча жасалган маданияттар аралык сөздөр жөнүндөгү маалыматты камтыйт жана кыргыз-кытай лексикалык бирдиктерин иллюстрациялайт. Кыргыз тилинде эки *a* үндүүсүн камтыган, **САСА/САСАС/АСАС** ж.б. моделинин түрлөрүнүн алкагында уюшулган, сингармонизмдин күчүн айкын көрсөткөн көп сандагы сөздөр бар. Тийиштүү сөздөр консонанттык элементтеринин сапатын олуттуу

аныктаган үндүү тыбыштардын жалпылыгына ээ. САСА формуласына орусча *мама* «эне (балдардын кебинде)» жана кытайча *tama* «эне, энеке, эмчек эне» менен салыштырылуучу *мама* «аялдардын, эненин көкүрөгү» кыргыз сөзүнүн жана *мала* сөзүнүн катышы бар. Булардын экинчиси, сыягы, өздөштүрүлгөн жана эки бөлүктөн турат: кыт. *mā* «ат, жылкы; атка, жылкыга таандык» жана *lā* «тартуу, сүйрөө; унаада ташуу ж.б.». Демек, байыркы убакта «жылкыны сүйрөгөн нерсе» деген мааниси бар кыргыз сөзүнүн семантикалык түзүлүшүн ханью ынанымдуу түшүндүрөт. САСАС формуласына биз *kāirén* «капалуу, кайгылуу түрдө, оор» (КРС, 2008) азыркы кытай сөзү менен жакындаштырган *кайран* эскирген сөзү туура келет. Сингармонизмдин жана САСАС формуласынын катуу талабы менен экинчи муундун алдыңкы катардагы үндүүсү *a* тыбышына айланат. Ал эми кыргыз-кытай сөздөрүнүн уңгү морфемасы *kāi* «кайгыруу, үшкүрүү, кайгылануу, ачуулануу, кыжырдануу» кытай сөзүнө жана *кайгы*, *кайгыруу*; *кейи*- ж.б. сөздөрүндөгү *кай*- кыргыз уңгусуна көбүрөөк. Дагы бир мисал келтирели: кытайча *luán* «бийик чоку, төбөсү учтуу тоо ж.б.» – кыргызча *албан*, *алп*.

Баптын төртүнчү бөлүгүнүн үчүнчү кичи бөлүгүндө жалпы сөздөр САСО модели боюнча анализденет. Бул модель, балким, *chá* «чыкпай, тыгылып калуу» + *kuī/kuì* «айып, кемчилик, дефект, жетишпөө» муундарынан турган жана өзүнүн процессуалдык маанисин экинчи муундагы субстантивдик семантиканын бошондошунун натыйжасында алган *чакоо* кыргыз кыймыл атоочун жасоодо иштейт. *Саба-/сабоо* жана *сабоо* сөздөрүнүн түзүмүндө орду бар *сап* кыргыз уңгусу үч интонациялык вариантта *cāo/cào/cao* «бир жабдык менен иштөө, кыймылга келтирүү, башкаруу, бирөөнү колго алуу, кармоо» түрүндө ишке ашкан кытай мууну менен байланышта болсо керек.

Кыргыз тилинин маданияттар аралык лексикалык бирдиктериндеги САСЫ фонетикалык формуласынын жана анын варианттарынын аракетин төртүнчү бөлүктүн төртүнчү кичи бөлүгүндө кыргызча сөздөрдүн кытай тилиндеги шайкештиктеринин планында иликтенет. САСЫ/САСЫС/АСЫС/АСЫ формуласына түзүүчүлөрү ханьюда башкача тыбыштык шөөкөткө ээ фонетикалык жактан типтеш бир нече мисалдар тартылган. Мындай бирдиктердин арасында тыбыштык турпаты САСЫ модели боюнча шөөкөттөлгөн *жамбы* сөзү бөлүнүп көрсөтүлөт. Биз аны *jīnbī* «алтын тыйын, алтын акча жүгүртүү, баалуулуктар» ханью сөзү менен салыштырабыз (Зулпукаров, Амиралиев, 2018). Кыргыз тилиндеги муундардын кесилишинде регрессивдүү ассимиляция жүрдү: *-н* тыбышы андан кийин турган эринчил үнсүздүн (*б*) таасири астында эринчил тыбышка (*м*) айланды. *Кашык* жалпы түрк сөзү эки кытай муунунун айкашынан

жасалышы мүмкүн: *kǒu* «тамак; даам татуу» + *sháo/shuò* «кашык». Биздин картатекада мындай мисалдар бир нече. Алардын жалпы саны – 18.

Төртүнчү бөлүктүн бешинчи кичи бөлүгүнүн объекти – СЕСА модели. *Fēifa* «мыйзамсыз, мыйзамсыздык, мыйзамга каршылык, мыйзамсыз, легалдуу эмес» кытай сөзү эки муундан турат, алардын биринчиси тангыч мүчөнү камтыйт, экинчиси – “мыйзам” маанисин. Ага кыргыз тилиндеги *законсуз/мыйзамсыз, законсуздук/мыйзамсыздык* сөздөрү туура келет. Бул жерде материалдык шайкештик жок. Бирок кыргыз тилинде этимологиялык жактан кытай лексемасына окшош жана аталган формулага туура келген сөздөр (*бейнаа/бейнай, бейнаа/бейнай доо*) кездешет.

ЭКИНЧИ БАПтын төртүнчү бөлүгүнүн алтынчы кичи бөлүгүндө СЕСИ/СЕСИС модели демонстрацияланган. Кыргыз тилинде фонетикалык сөлөкөтү СЕСИС формуласына баш ийген сөздөр таркалгандыгы, мында С – үнсүз тыбыш, Е, И – муун түзүүчү үндүүлөр экендиги көрсөтүлгөн. Бул формула боюнча кыргызча *кешик* «келиндин келишине карата күйөөдүн үйүндө жасалган сый тамак (аны күйөө баланын туугандары өздөрү менен кошо алып келишет); аял ата-энесинин үйүнөн же конок тойдон, аштан, алып келүүчү тамактын калдыгы; жыргал, бакыт» сөзү түзүлгөн. Ал эки кытай муунуна туура келет: *kè* «конок» + *shèng* «калдык, ашык, көп; ашыкча, калуу», мында аяккы *-ң* тыбышы *-к* тыбышына өзгөргөн. Аналогияны салыштыр: кыт. *cháng* «туруктуу, ар дайымкы; регулярдуу, түбөлүк; салт» жана кырг. *чак*.

Ошондой эле бул бапта дагы бир нече кыргыз-кытай окшош сөздөрү **СОСО/СОСОС; СОСУ; СӨСӨ/СӨСӨС; СҮСӨС; СЫСА/СЫСАС/ЫСА** ж.б. моделдер боюнча анализденип чыкты. Кыргыз-кытай сөздөрүндөгү бул моделдер маанилүү жакындатуучу жана чечмелөөчү функцияны аткарат. Алар лексемалардын өзгөчөлүгүнө карата өзгөрүп, трансформацияланып турат.

“Алтаистика жана ностратиканын контекстинде кытай-кыргыз жалпы уңгуларын салыштырып изилдөөнүн натыйжалары” деген ҮЧҮНЧҮ БАП 11 бөлүктөн туруп, анда ностратикалык тилдердеги айрым уңгу морфемалардын рефлекстери каралып чыгат. Бап заманбап компаративистиканын жаңы багыттарынын бири болгон жана Евразия менен Түндүк Африканын бир катар тилдик топторунун алыскы генетикалык тектештигин тастыктоочу ностратиканын идеяларынын, принциптеринин жана методологиялык негиздеринин нугунда жазылды. Тилдердин ностратикалык макротобуна алтай (түрк, монгол, тунгус-маньчжур, корей жана япон), урал (угр-фин жана самодий), индевропа, дравид, семит-хамит жана картвел тилдери кирет. Учурда бул тилдердин генетикалык тектештиги

толук далилденген факт болуп эсептелет: аларда жалпы семантикага жана тыбыштык турпатка ээ миңге жакын жалпы уңгулук жана аффикстик морфемалар аныкталып калды. Уңгу морфемалардын бул корпусу өзүнө базалык сөздүк фонддун уңгуларын камтыйт жана негизги элементардык түшүнүктөрдүн жана реалиялардын чөйрөсүн каптайт (дене мүчөлөрүнүн аттары, туугандык мамилелер, жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн аталыштары, табигый кубулуштар, элементардык кыймыл-аракеттер, мейкиндик алакалары, көрсөтмөлөр, негизги сапаттар жана сезимдер). Биз ностратикалык тилдердин курамын бир кыйла кенен элестетебиз жана ага дагестан, чечен-ингуш, чукча-камчатка, эскимос-алеут жана син-тибет тилдерин кошобуз (I бапты караңыз).

Базалык лексика ар кандай тилдин лексикалык курамынын негизи болот. Ал тилдеги лексикалык фонддун баштапкы жана туруктуу бөлүгүн өзүнө камтыйт. Кыргыз жана башка түрк тилдеринин сөздүк фондунда мындай сөздөр көп, алардын семантикасы кытайдын баштапкы уңгу морфема-муундары аркылуу ачык жана ынанымдуу түшүндүрүлөт.

ҮЧҮНЧҮ БАПтын биринчи бөлүгү *kes/*sek баба уңгусун жана анын ностратикалык тилдердеги рефлекстерин иликтөөгө жана салыштырууга арналган. *Kes/sek баба уңгусунун заманбап рефлекстеринин семантикасын салыштыруу анын ар кыл семантикалык варианттарда “кесүү”, “жаруу”, “бөлүү”, “казуу”, “кагып киргизүү”, “тешүү” ж.б. түрүндө берилген, «курч жана учтуу предметтин башка предметтин ичине багытталышы» инварианттык маанисин аныктоого жол берди. Алтай, индевропа, урал, дагестан ж.б. тилдердин фактылары син-тибет тилдеринин мурда тектеш болгон тилдик топтордон алысташынын мыйзам ченемдүүлүктөрүн дагы да кошумча көрсөтүп тастыктайт. Ханьюнун өзгөчөлүктөрүн аныктоочу ачык муун, уйкаштык (кооз үндүүлүк), компрессия жана метатеза мыйзамдарынын таасири астында, *kes/sek ностратикалык баба уңгусу кытай түпкүлүгүндө *ke/se формуласына тикеленүүчү жана инварианттык маанини айрым модификациялар менен сактаган рефлекстерди кабыл алат. Өзүнүн эволюциялык өнүгүүсүндө кытай тили жабык муундардын көптөгөн түрүн, айрыкча -s жана -k менен аяктагандарын жоготту. Ностратикалык байыркы тилде *kes/sek метатезасы ханьюда ачык муунга умтулуу тенденциясы пайда болгонго чейин жүргөн деп айтууга толук негиз бар, анткени бул тилде уңгулук баба морфемадагы баштапкы жана аяккы тыбыштардын түзүлүп калган орун алмашуу трансформалары/түрдүк өзгөрүүлөрү даана табылат. Бул бөлүктүн уландысы К.Зулпукаров менен С. Амиралиевдин «Пракорень *kes/*sek и его рефлексы в

ностратических языках» макаласында чагылдырылган (Зулпукаров, Амиралиев, 2019: 21; 2016 б: 54-58).

«Евразия тилдериндеги **er* «эркек» баба уңгусунун рефлексстери» деп аталган экинчи бөлүктө азыркы көптөгөн тилдер үчүн башат катары кызмат кылган, алгачкы тилдин базалык лексикасына кирген **er* “эркек” баба уңгусунун формалары каралат. Мында түпкү этностун эволюциясы жана дивергенциясы учурунда реконструкциялануучу **er* уңгусу, балким, фонологиялык мыйзам ченемдүүлүктөргө ылайык жаңы тыбыштык мүнөзгө (**er* > а) *ur/ap/ur* ...; б) *yer/ÿar/wor/ger*...; в) *ere/ara/oro* ...; г) *e/ē/ä* ... ж.б.) жана семасиологиянын эрежелери жол берген семантикалык модификацияларга («эркек» > а) күйөө, киши ...»; б) «жол башчы, жетекчи ...»; в) «баатыр, башкаруучу ...»; г) «теңир, кудай ...»; д) «кожоюн, ээ ...»; е) «жумушчу, кул ...»; ж) «эрдик, каармандык ...»; з) «эркектик, эр жүрөк» ж.б.) ээ болуп, ар кыл түрдүк өзгөрүүлөргө кабылган.

Син-тибет тилдеринен биз кытай тилин (ханьюну) тандап алдык, анткени мында татаал сөздөрдүн курамында: *érmā* «айгыр» (*mā* «ат»), *érnü* «жаш балдар; уулдар жана кыздар» (*ér* «уул», *nü* «аял; бойго жеткен кыз; кыз»), *érzi* «уул» (*zi* «уул; урук, жумуртка, икра») кезигүүчү *er* байланыштуу уңгусу бар. Бул мисалдарда *er*- препозитивдүү уңгусу «эркек, уул, жаш жигит» маанисин алып жүрүүчү катары чыгат, реконструкциялануучу архетипке оңой тикеленет, байланыштуу болот жана автономдуу колдонулбайт. **Er* баба уңгусу түрк тилдеринде өзүнчө лексема болуп төмөнкүдөй варианттар: 1) *er* – алт., байыркы.-түрк, каз., кум., тув., саг., с.-юг., өзб., як. ж.б.; 2) *ur* – баш., тат., тоб., хак.; 3) *ar* – уйг. диал., чув.; 4) *ar* – аз., түрк диал.; 5) *ær* – түрк; *eer* – алт.; 6) *ey* – лоб., уйг. диал.; 7) *ee* – уйг. диал.; 8) *æ*, *ə* – уйг.; 9) *ÿer* – каз., с.-юг.; 10) *ÿar* – өзб. диал. менен берилген. Көрүнүп тургандай, эң жемиштүү форма болуп, ал жалпы **er* «эр, күйөө, киши» түрүндөгү жалпы түрк архетипин реконструкциялоо үчүн негиз катары кызмат кылган *er* варианты саналат. Түрк тилдеринде **er* архетипинин рефлексстери: 1) “эр, киши”; 2) “каарман, баатыр”; 3) “күйөө, жубай”; 4) “эркек”; 5) “катардагы жоокер, аскер”; 6) “күч, кайраттуулук” ж.б. маанилерди билдирет. **Er* «эр, күйөө, киши» баба уңгусуна адамдын жана анын сапаттарынын жогоруда келтирилген бардык номинанттары тикеленет. **Er* «эр, күйөө, киши» баба уңгусунун рефлексстери алтай тилдеринин башка бүлөлөрүндө да кездешет.

1. Жалпы монг. **er*: монг. *ere* «күйөө, эркек; эр жүрөк, тайманбас»; дагур., калм., хал.-монг. *эр*, бур. *эрэ*, дунс. *эрэ* (+*күн*), бао. *эрэ* (+*күн*) «эркек, күйөө; жаныбарлардын эркеги», салыштыр. бур. *эр нохой* «дөбөт» *нохой* «ит» сөзүндө. *Er* уңгусу туунду сөздөрдүн курамында кездешет: бур., хал.-монг. *эрэгтей* «эркек (ызаттаган түрдө)», хал.-монг. *эрхес* «киштин эркеги», хал.-

монг. *эрэг* «винт, шуруп», *эр-* «буроо, ороо, жипти абдан тартып байлоо; шуруп, винт менен бекитүү/кадоо», хал.-монг. *эрээс* «бураманын сайы»; бур. *эрхы*, калм. *эркэ*, хал.-монг. *эрхий* «баш бармак». Бул сөздөрдүн айрымдары мааниси жана уңгунун жалпылыгы боюнча *erectio* «түздөө, түз кылуу» латын сөзүн > рус. *эрекция* эске салат.

**Er* жалпы алтай трансформалары тунгус-маньчжур тилдеринде чектүү түрдө берилген. Табылган мисалдар мурунку салыштырууларды толуктайт жана колдойт: эвенк. *ур* «эркек, эркек жынысындагы особь», маньч. *эрки* «бейбаштык, зордук, ийменбестик» (ЭСТЯ, 1974), булар бур. *эрше* «күч, энергия», *эрид* «түздөн-түз, батымдуулук менен, чечкиндүү түрдө», калм. *эрс* «кокустан, тике, умтулган түрдө» (ЭСМЯ, 2015), жалпы түрк *эрк* «күч, эрк; кайрат, кубат» менен салыштырылат. Жаныбардын эркегинин жана эркектин аталышынын жалпы алтай праформасын **er* түрүндө эң жемиштүү варианттын негизинде калыбына келтирүү менен, биз Г. Дёрфердин *er* (<*ere*<*here*<*pere*) сөзүнүн тегин салыштырылуучу тилдерде абдан татаал түшүндүргөн көз карашын (ЭСТЯ, 1974) колдобойбуз жана кабыл албайбыз.

**Er* жалпы түрк уңгусу салыштырылуучу тилдерде этимологиялык жактан окшош сөздөрдүн тобу үчүн сөз жасоочу негиз болуп кызмат кылат. 1. -*En* суффикстүү дериват төмөнкү тилдерде берилген: *ерен* – байыркы.-түрк, кар., кырг. ...; *еран*, *эрен* – кар.т. (*ерен* менен бирге); *ейен* – лоб.; *ирен* – хак.; *ирэн* – тат.диал. ж.б. 2. *Er* уңгусу + -*кек* суффикси: *еркек* – көпчүлүк тилдерде: *еркэк* – аз., өзб.; *йеркек* – гаг. (протеза менен); *экэк/аркэк* – уйг. (диереза менен); *ейкек* – лоб. (*r/y* алмашуусу менен); *иргек* – тув., хак. ж.б. В.В. Радлова жана А. фон Габендин пикири боюнча, *еркек* сөзү эки морфеманын – *er* уңгу морфемасынын жана интенсивдүүлүк мааниси бар -*кек* суффикстик морфемасынын айкалышуусунун натыйжасында түзүлгөн (Зулпукаров, Зулпукарова, Акматова, Жороева ж.б., 2021).

**Er* уңгусу индеевропа тилдеринде төмөнкүдөй дал келүүлөрдү табат: 1) нем. *er* «ал»; 2) лат. *erus* «мырза, кулдун кожоюну»; итал. *eroe*, рум. *erou*, мальт. *eroj* «баатыр»; 3) грек., инд-ир., арм. **ar-/r-*, авест. *aršan-/arša-* «киши», байыркы.-перс. *aršan-/arša-* «эркек, баатыр», скиф. *arša* «эркек, киши»; грек. *ἄρονη* «киши, эркектик; эркек» (ЭСИЯ, I), арм. *air* «адам» ж.б. Урал тилдеринде дагы, мүмкүн, **er* баба уңгусу менен байланыштуу сөздөр, уңгулар бар: а) фин. *oras* «каман», вепс. *orač* «эркек; дөбөт», мок.-морд. *urozi* «бычылган каман»; б) фин. *orja* «кул», вепс. *orj* «кул», эст. *ori* «кул» ж.б. (Гамкрелидзе, Иванов, II). **Er* баба уңгусунун рефлекстери дравид тилдеринде кезигет: браг. *are* «күйөө» (Нафиков, Сулейманова), кан. *ere* «кожоюн, жубай», там. *irai* «улуу, белгилүү (бирөө); кожоюн, башчы; ага, жубай ж.б.», тел. *era* «синьор» ж.б. (Менгес: 106). Окшош аталыштарды биз

афразия (берб. *ar-gaz* «эркек, киши»), баск. (*ar* «эркек»), индей (кин. *ere* «эркек»), шумер (*ur* «адам») ж.б. тилдерде кезиктиребиз.

Көрүнүп тургандай, түрк, индевропа жана башка алыскы тектеш тилдерде **er* “эркек” баба уңгусу көптөгөн семантикалык жана сөз жасоочу дериваттарга ээ, алар уңгу ошол тилдер үчүн түпкү экендигинен кабар берет.

**Er* “эркек” баба уңгусу кээде тыбыштык турпатын таанылгыс кылып өзгөртүп, бири-биринен функциясы, семантикасы жана түзүлүшү, ошондой эле алмашуу, протезалык, метатезалык ж.б. фонетикалык процесстердин мүнөзү боюнча айырмаланган ар түрдүү трансформаларда биздин мезгилге чейин жетип келди. Ал семантикалык деривация үчүн гана ачык болбостон, өзүнүн тил ээлеринин когнитивдик-тилдик тезаурусун бир кыйла байытып, евразия лингвоэтногенетикалык мейкиндиктин тилдеринде жемиштүү колдонулуп жаткан көп сандагы туундуларды жасоонун баштапкы пункту болуп кызмат кылган.

ҮЧҮНЧҮ БАПТЫН “Евразия тилдериндеги **deng* “тең” баба уңгусу” деген үчүнчү бөлүгү Евразиянын бир катар тилдик бүлөлөрүндөгү **deng* “тең” баба уңгусунун заманбап рефлексстерин салыштырып анализдөөгө арналган. Мында реконструкциялануучу архетипке оңой тикелене турган иран, славян, түрк, монгол, тунгус-маньчжур, кытай жана корей тилдериндеги фактылар салыштырылат (Амиралиев, Сапарбаева, Кайымова, 2020). Бул жерде аталган уңгу байыркы мезгилдерде адъективдик мааниге ээ болгондугу көрсөтүлгөн. Өзүнүн өнүгүү жолунда **deng* “тең” баба уңгусу формасы боюнча да, мааниси боюнча да ар кандай өзгөрүүлөргө кабылган. Салыштырылуучу тилдерде бул уңгу *дең/дәң/тең/тиң/тың/тәңг/тәң/тоң/дүң/туң/тан/денк/тек/тиг/тег/дек/төй/төөй//dǝng/tǝng/tǝng/dài//diŋ/dyŋ/diŋ/dyŋ/тый/теки/тики/дей/мей/дай/май/дой/дөй* трансформаларын кабыл алган. Салыштырылып жаткан бирдиктердин башындагы (*ð/m*), ортосундагы (*e/ə/a/u/ø/o*) жана аягындагы (*ŋ/ŋg/нк/н/к/г/й*) морфонологиялык өзгөрүүлөр Евразия тилдериндеги тыбыштык алмашуу эрежелерине туура келет. Байыркы мезгилде адъективдик мааниге гана ээ болгон **deng* “тең” сөзү функционалдык тараптан модификацияланып, семантикалык жактан байып, субстантивдик (“бирдейлик”, “окшоштуруу”, “окшоштук”, “тараза”, “таңгак, тизмек”...), кошумча адъективдик (“бирдей баалуу”, “бирдей”, “окшош”, “тең”...), адвербиалдык («тең», «тепетең», «бирдей», «бирге»...) жана релятивдик (“сыяктуу”, “-дай”, “өндөнүп, -гансып”, “окшоп”...) маанилерди кабыл алгандыгы аныкталды.

Бул мисалдар жогоруда келтирилген салыштырма материалды бир кыйла толуктайт жана алтай, кытай, иран, ошондой эле, балким, славян жана урал

тилдери **deng* баба уңгусунун ар түрдүү фонетикалык-семантикалык өзгөрмөлөрдө жана вариацияларда берилген рефлексстерине ээ деген тыянак чыгарууга негиз катары кызмат кылат.

Салыштыруу жана реконструкциялоо ыкмалары аркылуу предметтердин жана кыймыл-аракеттердин тендигинин жана окшоштугунун байыркы аталышын **deng* архетиби түрүндө көрсөтө алабыз, балким, ал бизге чейин ар кандай рефлексстерде жана конкреттүү варианттарда жетип келди. Мисалы, 1) түрк тилдеринде: тув., түрк, түркм. *дең*; алт., байыркы.-уйг., каз., кырг., шор. ж.б. *тең*; телеут. *туң*; гагауз., түрк. *денк*; хакас. *төөй/төй* ж.б.; 2) тунгус-маньчжур тилдеринде: эвенк *дэңсэ*; нег., орок., ульч., нан. *дэңсэ*; маньч. *дэңнэ/дэңсэлэ*; 3) монголчодо: *тэң/дүң*; 4) персче: *dang/tang*; 5) кытай тилинде: *děng/tóng/tòng* ж.б.

Төртүнчү бөлүктө **кор*/рок* «көп, жыйноо» баба уңгусунун ностратикалык тилдердеги рефлексстери изилденет.** Алгачкы коомдогу адамдардын аң-сезиминде “чогуу/бирге” деген болжолдуу мааниси бар **кор* символу болгон деп ойлойбуз. Адамдардын аң-сезиминин, пикир алмашуу муктаждыктарынын жана кептик жөндөмдөрүнүн өнүгүшү менен катар, бул символ акырындык менен көп түрдүү трансформаларды жана модификацияларды алып, “чогуу/бирге” баштапкы маанисин тактап жана көп сандагы деталдарга, элементтерге жана кошумча маанилерге бөлүп, ар кыл – фонетикалык жана семантикалык өзгөрүүлөргө кабыла баштайт. **Кор* баба уңгу-сырдык сөзүнүн бутакталышы эки багытта жүрсө керек:

1) фонетикалык трансформацияланышы: *кон/кен/кун/кан... коб/кеб/куб/каб... гон/ген/гун/ган... хон/хен/хун/хан... хо/хе/хей/хао/хоо...* ж.б.;

2) туунду варианттын метатезаланышы (**кон/нок*) жана трансформацияланышы: *нок/нек/нук/нак... ног/нег/нуг/наг... бог/бег/буг/баг... вок/век/вук/вүк... бох/бех/бух/бах... боо/бээ/буу/баа/бао...* ж.б.

Уңгунун семантикасы, балким, баштапкы белгинин жаңы денотаттарга, процесстерге жана кубулуштарга өтүү жолунда өнүккөн жана байыган. Каралып жаткан уңгунун формалдык-семантикалык модификациялары түрк, монгол, тунгус-маньчжур, корей жана япон тилдеринде кеңири учурайт жана башка тилдик бүлөлөрдө аналогдорго ээ. Бул бөлүктө предметтердин алтай тилдериндеги көптүк түрдүк, ирилештирүү жана биргелештирүү маанилеринин номинанттары салыштыруу, типтештирүү жана типология ыкмаларынын жардамында каралат.

Алтай тилдеринин бир катар лексикалык бирдиктерин индевропа, урал, дагестан жана кытай тилдеринин айрым окшош фактыларынын контекстинде салыштырып анализдөө бир топ жалпы тыянактарды чыгарууга жол берет.

1. Ностратикалык байыркы тилде **kor* “көп, жыйноо/чогулуу” баба уңгусу жашаса керек.

2. Баба тилдин дивергенцияга учуроо, анын негизинде бир катар жаңы тилдердин, тилдик топтордун жана бүлөлөрдүн жаралуу процессинде бул уңгу ар кыл фонетикалык өзгөрүүлөргө дуушар болуп, көп түрдүү тыбыштык мүнөздү сиңирип трансформацияланган.

3. **Kor* архетибинин Евразия тилдериндеги негизги трансформалары: 1) *кор/кен/көп/куп/күн/көб/кеб/куб/күб/ков/кев/көв/кув/күв*; 2) *ком/кем/көм/кум/күм/кон/кен/көн/кун/күн/гон/ген/гун/гүн; куаң*; 3) *кой/кей/көй/куй/күй*; 4) *хаа/хуу/куу/рью/кьIу*; 5) *ку/гу/ке/га/куа/коу/гао/гао/куей* ж.б. Уңгунун трансформаларындагы тыбыштык алмашуулар ностратикалык тилдерге мүнөздүү морфонологиялык мыйзам-эрежелерге жалпысынан шайкеш келет.

4. Евразия тилдеринде “көп, жыйноо/чогулуу” бүтүн архетиптик маани өзгөрүлүп, кеңейип жана байып, көп түрдүү семантикалык функцияларга ээ болду. Алардын ичинен биз төмөнкү маанилерди өзгөчө бөлүп көрсөтөбүз:

1) субстантивдик: “жыйналыш”, “чогултуу”, “көбөйтүү”, “жамаа”, “мүшөк”, “жыйынды”, “көпчүлүк”, “компания, шериктик”, “үйүм, үйүлгөн эл, топ эл”, “комбинация”, “бочка”, “боо, бир тай саман”, “коом, социум”, “себет”, “топ, үймөк”, “таңгак, тизмек, байлам” ...;

2) процессуалдык: “чогултуу (чогулуу)”, “бириктирүү (биригүү)”, “көбөйтүү (көбөйүү)”, “шишүү, көбүү”, “массалык түрдө аракеттенүү”, “көп санда болуу”, “жыйноо”, “кошулуу”, “айкалыштыруу”, “баштыкка/капчыкка салуу”, “көбүртүп-жабыртуу, кооздоо”, “байланыштыруу” ...;

3) адъективдик: “шишикки, көбүргөн”, “көпкөн”, “көп сандагы”, “мол”, “көптүк”, “булдук”, “жамааттык”, “бириккен”, “комплекттүү”, “жыйналган”;

4) адвербиалдык: “көп”, “бат-бат”, “көп жолу”, “көпкө”, “абдан”, “кененчиликте”, “томпок түрдө”, “биргелешип”, “чогуу”, “биргеликте”, “жетишерлик түрдө”, “толук өлчөмдө”, “массалык түрдө” ...;

5) прономинативдик: “баары”, “бүтүндөй”, “бардыгы”;

6) релятивдик: “менен, бирге, чогуу, биргеликте; жана, ошондой эле...”.

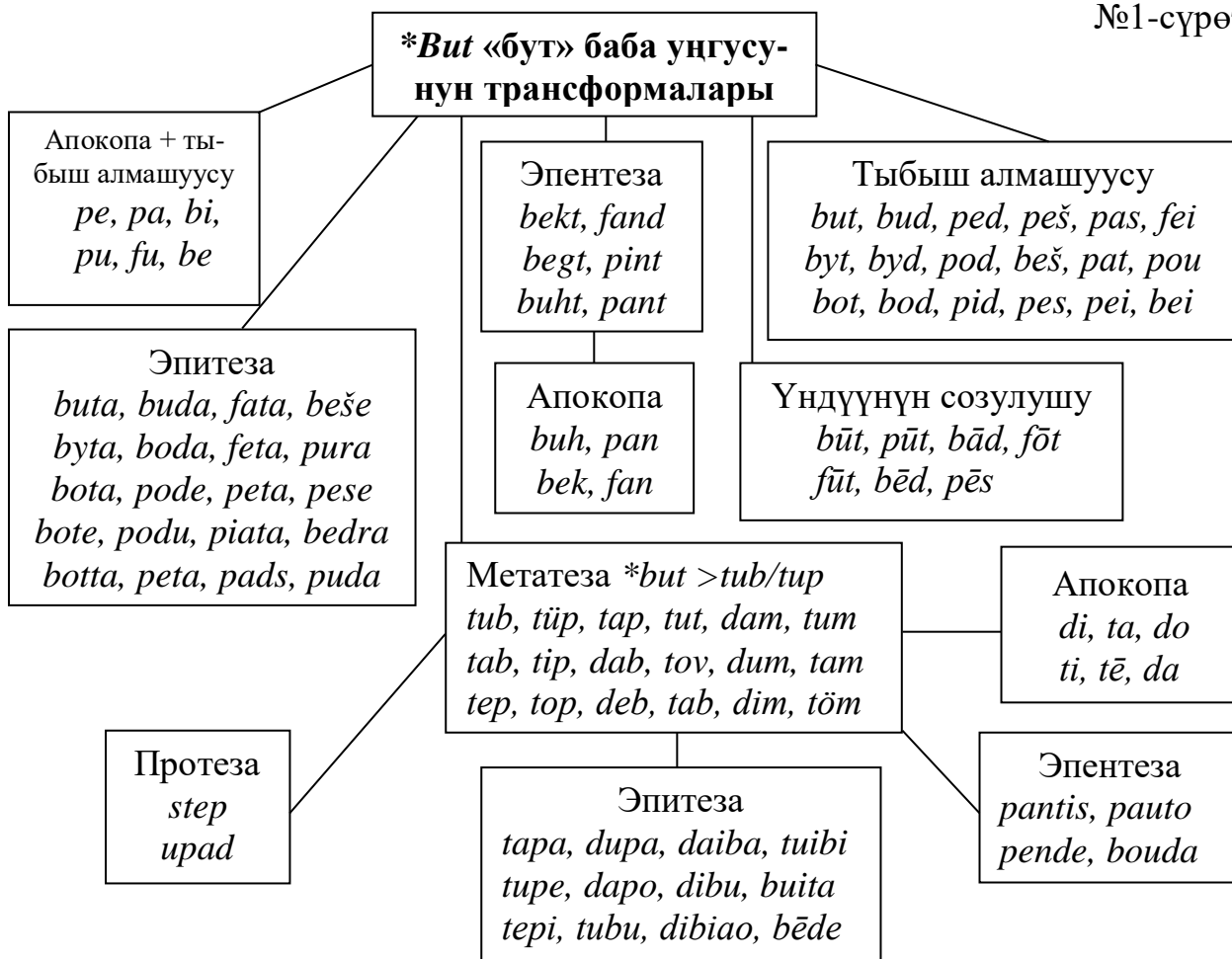
5. Жогоруда каралган **kor* архетибинин трансформалары башка тилдик бүлөлөрдө – дравид, индевропа, урал, семит-хамит ж.б. окшош рефлексстерге ээ.

ҮЧҮНЧҮ БАПтын бешинчи бөлүгүндө **put/*tup* баба уңгусунун Евразия тилдериндеги рефлексстери изилденет. Салыштырма-тарыхый тил илиминде жана ностратикалык тилдердин этимологиялык сөздүктөрүндө бут аталышынын келип чыгуусу атайын карала элек. Адам дене мүчөлөрүнүн номинанттары тилдин базалык лексикасына таандык экендиги белгилүү. Алар баштапкылык жана туруктуулук белгилерине ээ болуп, өздөштүрүлбөйт,

жалпы фонетикалык процесстердин чегинде түрдүк жактан өзгөрүлөт жана тилдик белгини метафоралаштыруу эрежелери боюнча өзүнүн семантикасын кеңейтет. Евразия тилдеринин этимологиялык изилдөөлөрүндө бут аталышынын прототибин анын дериваттарынын жана трансформаларынын семантикалык жана тыбыштык жалпылыгынын негизинде ынандымдуу реконструкциялоо үчүн жетиштүү ири фактылык материал топтолуп калгандыгын белгилей кетүү зарыл.

Иштин бул бөлүгүнүн алкагында баба уңгуну **but* «бут» түрүндө реконструкциялоо жүзөгө ашырылды, анын трансформалары фонологиялык мыйзамдардын жана процесстердин – тыбыштык (*but, bot, pod, pat...*), үндүүнүн созулушу (*būt, fōt...*), эпитеза (*buta, podu, feta...*), эпентеза (*bekt, pint, rant...*), апокопа (*pu, fu, be...*), метатеза (*tup, tuf, dab...*) ж.б. чегинде демонстрацияланды; баба уңгунун семантикалык модификациясы аныкталды: “бут” > “чеңгел”, “таман”, “согончок”..., “өтүк”, “батинке”, “байпак”..., “негиз”, “тирек”, “тамыр”...; “түп”, “астында”, “топурак”, “жол”...; “жүрүү”, “тебүү”, “тепкилөө” ж.б.; анын салыштырылуучу тилдердеги жалпы, жакын жана алыстап кеткен рефлекстери белгиленди. Топтолгон материал баба уңгуну **but* «бут» түрүндө, ал эми анын турпаттык өзгөрүү жолдорун №1-сүрөттө көрсөтүүгө жол берет.

№1-сүрөт.

Ностратикалык тилдердеги бут аталышын изилдеген алгачкы компаративисттердин бири А.Б. Долгопольский болгон. Ал өзүнүн «В поисках далекого родства» деген макаласында Евразия тилдериндеги “бут” мааниси бар сөздөрдүн этимологиясы жөнүндө айрым маалыматтарды келтирген. Анын жоромолу боюнча, **ped/pod* «бут, таман» индевропа гипотетикалык уңгусуна *педаль* (лат. *pedalis* «бутка таандык»), *футбол* (англ. *football*) «бут тобу» (*foot* «бут» + *ball* «топ»), *подагра* (грек. *pod-* «бут») жана *пешеход* (*жөө* + *жүрүү*) орус сөздөрүндөгү уңгу морфемалар тикеленет. Башкача айтканда, грекче *pod*, латынча *ped*, англисче *foot* жана орусча *пеш-***ped/pod* баба уңгусунун рефлекстери делинет (Долгопольский, 1967). Бул мисалдар гана эмес, башка дагы көптөгөн сөздөрдүн уңгулары **ped/pod* баба уңгусуна барып такалат. Евразиянын ар түрдүү тилдик бүлөлөрүндө табылган жаңы маалыматтарды эске алуу менен, биз аны бир аз башкача *–*but* «бут» түрүндө реконструкциялайбыз.

Бул бөлүктүн материалдарын бир нече пункттарда көрсөтүп беребиз:

1. Алтай жана индевропа тилдеринде **but* > *but/bet...* «бут, сан...; буту (предметтин), тирөөч, негиз, каркас...».

2. **But* > *bot/but/put/bont/bunt/punt...* «жол, чыйыр, из, согончок, кадам, жөө жүрүш, тамыр, түп, асты, тереңдик, түпкүр».

3. **But* «бут» > «бутак, шак, сабак, калемче, өсүмдүк».

4. **But* «бут» > **but* «уруу, согуу, чабуу/сокку, жаруу/чагуу, жара чабуу/жарып өтүү, түрсүлдөтүп басуу/дүбүрт, тээп жиберүү/тепки».

5. **But* «бут» – **but* «бут кийим, өтүк, байпак, кишен, пайтаба».

6. **But* «бут» > **tub/tup/tep/teb/tem/dab...* «чыгыш тешик, жең, тирек, жамбаш, тереңдик, тамыр, дүмүр, тепкич, даража, деңгээл, катмар, ярус».

7. **But* баба уңгусунун кытай тилиндеги рефлекстери: **А.** **But* > *bi/bu/bo/fu/pu/po/bei/fei...* аяккы тишчил үнсүздүн түшүп калышы менен. **Б.** **Tup* > **tu/ti/te/du/di/de/tai/dai...* аяккы *-p* үнсүзүнүн түшүп калышы менен.

Баба уңгунун кытай рефлекстеринин семантикасы анын башка тилдик бүлөлөрдөгү трансформаларынын семантикасы менен окшош.

Алтынчы бөлүмдө ностратикалык тилдердеги тууганчылык жана кайын-журт терминдери салыштырылат. Түрк тилиндеги тууганчылык терминдеринин арасында *йеңге* “(келин) күйөөнүн кичүү туугандарына карата улуу аганын же туугандын (таганын) аялы” сөзү таркагандыгы себептүү өзгөчө орунду ээлейт. Бул тилдерде ал ар кыл тыбыштарга: түркм. *йеңге*, лобн. *йеңә*, азерб. *йенгә*, башк. *йингә*, кырг. *жеңе/жеңге*, өзб. диал. *женә/жеңгә*, тув. *чеңге*; алт. *деңе...* жана маанилерге: түрк “жаңыдан турмушка чыккан кызды күйөөнүн үйүнө узатуучу аял”, өзб. “келинди узатып барып, үйлөнүү аземинен кийин жубайлардын үйүндө калып калган аял”,

каракалп. “сырдаш, ортоктош аял”, уйг. “келиндин досу” ж.б. Кыргыз тилинде *жеңе* сөзү менен өгөй энени (энеси каза же ажырашкан болсо), атанын кичүү аялын (энеси тирүү болсо), атасы тараптан жашы улуу тууганынын аялын, сүйлөөчүнүн уруусунун өкүлү менен никеде турган ар кандай улуу аялды атоого болот. Этимологдор К. Редди жана И. Эрдейи *йеңге* жалпы түрк сөзүн *niga* «аял, колукту» урал термини, Ю. Немет *ana/anna* «аял» жалпы түрк сөзү менен жакындаштырат (ЭСТЯ, 1989). Бизге К.З. Зулпукаровдун кытайча *shěn* «жеңе (атанын инисинин аялы), келин (күйөөнүн инисинин аялы), (сылык ф.) сиз, жеңеке (орто жаштагы күйөөлүү аялдарга карата)» менен байланыштырган көз карашы ынанымдуураак көрүнөт. Түрк номинанттарындагы *й/ж/ч/с/д* башкы үнсүздөр кытайча *sh* (ш) менен тыбыштык жактан алмашат.

В.М. Иллич-Свитыч **kalu* «сөөк-тамыр (аял)» ностратика сөзүн реконструкциялап, аны семит-хамит *k.l* «колукту, келин», картвел *kal* «аял», индевропа *alou* «аганын аялы», урал *kalu* «сөөк-тамыр (күйөөнүн эжеси, аганын аялы ж.б.), эженин күйөөсү», дравид *kal* «аганын, атанын аялы, жеңе», алтай *kali(n)* «ининин же уулдун аялы, эженин күйөөсү» тилдеринде кароого өтөт. Бардык ностратикалык тилдерде бир жагынан “келин”, экинчи жагынан “эженин күйөөсү, жезде” маанисиндеги жалпы сөз бардыгы анык. В.М. Иллич-Свитыч биринчи маани баштапкы, а экинчи – туунду деп эсептейт. Бирок **ханью фактылары мындай түшүнүүнү тактайт жана аталыштын өзүнүн келип чыгуусу тууралуу түшүнүккө ачыктык киргизет.** Бул тилде *kè* “конок, келүүчү, келген, бөлөк адам; токтоо, конок болуу, убактылуу баш калкалоочу жайга ээ болуу ж.б.” муун-морфемасы бар. Бул муундун архетибинин *lìn* «ижарага берүү, жалдоо; ижарага (прокатка) алуу, арендаоо; жалдоо акысы ж.б.» мууну менен айкашы байыркы заманда “келгинди, ижарага (үй-бүлөгө) алынган, башка уруунун же бүлөнүн өкүлү, ошол үй-бүлөдө жалданып турган” деген мааниге ээ болушу мүмкүн. Жаңыдан кабыл алынган үй-бүлө мүчөлөрүн жынысы боюнча бөлүштүрүү кийинчерээк жүрсө керек.

Келин аталышынын тегине көңүл бурган алгачкы түрколог В.В. Радлов болгон, ал аны *кел-* этиштик уңгусу менен байланыштырган. *Келин* сөзүнүн келип чыгышын анын *қалың* сөзү менен корреляциясын эске албастан туруп, бир гана *кел-* этиштик уңгусуна байланыштуу түшүндүрүп берүү түз жоопту талап кылган айрым суроолорду жаратышы ыктымал. *Келин* жана *қалың* сөздөрү формалдык-фонетикалык планда да, мазмундук-семантикалык жактан да мамилелеш. Аларга фонетикалык параллелизм мүнөздүү:

к – е – л – и – н

қ – а – л – ы – ң

Эки сөздүн тыбыштык курамынын жана жалпы фонологиялык турпатынын толук дал келиши, түрк жана кыргыз бир унгулуу сөздөрүндөгү мындай фонетикалык тыбыш алмашуулардын (*к/қ, е/а, и/ы*) таркалгандыгы алардын этимологиялык жактан окшоштугун таанууга жол берет. Ал эми алардын семантикалык жакындыгы бизди салыштырылуучу сөздөр, балким, бир праформага тикелене турганына жана жалпы текке ээ экендигине дагы да ишендирет. *Келин/калың* түрк сөздөрү көптөгөн ностратикалык тилдерде шайкештиктерге ээ жана байыркы кытай муундарына тикелениши мүмкүн.

ҮЧҮНЧҮ БАПтын жетинчи бөлүгү үй-бүлө жана турак жай аталыштарынын Евразия тилдериндеги рефлексстерин аныктоого арналган. Кыргыз лексикографиясында *үй, үй-бүлө, бүлө* жана *бөлө* сөздөрүнүн семантикасы кыска жана так ачылып берилген. Бирок бүгүнкү күнгө чейин бул сөздөрдүн теги лингвоэтногенетикалык жактан атайын карала элек болчу. Бөлүк салыштырма түркологиядагы ушул боштукту толтуруу жана тийиштүү сөздөрдүн этимологиясын монгол, тунгус-маньчжур, кытай жана айрым башка тилдердин фактыларынын контекстинде карап чыгуу максатын көздөйт. Салыштырма методдун жана реконструкциялоонун ык-жолдорунун жардамында биз салыштырылуучу тилдердеги «үй», «турак жай», «боз үй», «алачык», «чатыр», «үй-бүлө» маанилери бар рефлексстер 1) *йу/йү/жү/зү/зө*; 2) *үй/уй/үй/өй/ой*; 3) *еб/ев/эв/еп/ээн/өн/еф/өм/өв/иб/ип/ив/ув/үв*; 4) *үү/үу*; 5) *үг/үг/өг/ух*; 6) *йив/йүв/йев/йув* ж.б. үчүн негиз катары кызмат кылган **йү* «үй» баба уңгусун калыбына келтиребиз. Бул мисалдардагы морфонологиялык жана семантикалык айырмачылыктар чыгыш-ностратика тилдерине мүнөздүү жалпы мыйзам ченемдүүлүктөргө шайкеш келет. Турак жай аталышынын прототибинин салыштырылуучу тилдерде **йү* “үй, боз үй” түрүндөгү реконструкциясы дүйнө тилдериндеги ачык муундун биринчилиги жөнүндөгү жобого каршы келбейт, метатезанын, протезанын, эпитезанын, диерезанын жана башка фонетикалык процесстердин таасирин, ошондой эле уңгу морфеманын бир катар трансформаларында эринчил жана эринчил-тишчил үнсүздөрүнүн пайда болушун оңой эле түшүндүрөт, анткени тилдеги эринчил үндүүлөр эринчил үнсүздөргө оңой эле айланат (**йү* > *иб/ив/ип/ев...*).

Аталган уңгуга *биле/пиле/бүл/бөле/бола/бөлө/бүлэ/бүлө/ бүлөө/було/булуу* ж.б. рефлексстерде берилген «үй-бүлө», «үй-бүлө мүчөсү», «эже-синдинин балдары», «эне тараптан эжелердин уулдары», «бүлө болуп калган адамдар», «клан», «уруу» ж.б. маанилери бар **було* архиформасы мазмуну боюнча жакындашат. Алтай жана кытай тилдериндеги турак жай жана үй-бүлө аталыштарынын келип чыгышынын мындай модели *үй, үй-бүлө, бүлө* жана *бөлө* кыргыз сөздөрүнүн этимологиясын ынанымдуу түшүндүрөт. *Үй* сөзү

метатезанын натыйжасында пайда болгон **йү* баба уңгусунун рефлексин делинет жана биринчи номинант катары үй-бүлө татаал сөз-аталышынын курамына кирет. Ал эми терминдин экинчи компоненти өз алдынча колдонула алат, бардык алтай жана кытай тилдеринде жеке шайкештиктерге ээ жана **було* “үй-бүлө, уруу, клан” баба уңгусуна тикеленет. Бул архетипке **бөлө* баба уңгусунун рефлекстери да тикелене тургандай көрүнөт. Ата тараптан туугандардын номинанттары жок учурда “эже-синдинин балдары” маанисиндеги атайын аталыштын бар болушу байыркы алтайлыктардын матриархат шартындагы жакын туугандык тууралуу элестөөлөрүнүн калдыгын билдирет.

ҮЧҮНЧҮ БАПтын сегизинчи бөлүгү айрым кыргыз сөздөрүнүн иран тектүү эместигине карата далилдерди камтыйт. Кыргыз лексикологиясында тилдин бир катар соода-экономикалык терминдери: *арзан, баа, зыян, чекене, дүкөн, базар, соода, соодагер, пайда, пул* ж.б. иран тилдеринен алынган деп эсептелинет (Абдувалиев, 2016). Бул сөздөрдү иран тилинен өздөштүрүлгөн бирдиктерге кошуу жетишерлик түрдө мотивдештирилген эмес, ошондуктан айрым лингвисттер тарабынан каршы пикир туудурат (Зулпукаров, 2016). Бул сөздөрдүн көпчүлүгүн ирандык эмес же кеминде ностратикалык деп санаган тилчилердин пикирин колдоо үчүн айрым аргументтерди келтиребиз (Амиралиев, Караева, Сапарбаева, 2020).

Биздин оюбузча, *арзан* сөзү татаал сөз жана эки кытай муунунан: *ёр* «жакын, жакынкы» + 1) *xiàn/xiàn* [сянь/суань] (диал.) «жеңилүү, зыян тартуу; кыйроо (позиция жөнүндө); зыян келтирүү ж.б.»; 2) *jiǎn/xiǎn* [дзянь/сянь] «азайтуу(азаюу), төмөндөтүү(төмөндөө); кыскартылган; минус...»; *qiān* [цянь/тсянь] «зыянга учуроо» турат. Дагы бир коммерциялык термин – *соода* сөзү. Анын иран тектүү экендиги жөнүндө көптөгөн лингвист-кыргыз тилчилер жазышат (Юдахин, 1965; Абдувалиев, 2016). Ханью бул сөздү эки муунга ажыратып кароону негиздеп берет. Мында *соо*-мууну *suǒ* «ашыкча, калдык, ашыкчасы менен» кытай муунуна туура келет, а *-да* мууну *dé* «алуу, табуу, чыгаруу» кытай муунунун эквиваленти болот. *Suǒ + dé* айкашы кыргыз тилинде *соода* формасын кабыл алган *suǒdé* «киреше» татаал сөзүнүн жасалышына алып келди. *Баа* сөзү дагы иранча делинет. Мындай пикирди ханью фактылары менен тааныш эмес окумуштуулар карманышат. Бул тилде *bǎo* «кымбаттуу мүлк, бриллиант; кымбат баалуу, байлык, баалуулук, жогору баалоо...» деген көп маанилүү сөз бар. Кептик реалдуулукта сүйлөөчү жак бул семантикалык парадигмадан маалыматтык зарылчылыкка туура келген семаны гана тандап алат.

Кыргыз тилинин сөздүк фонду эки ири катмардан – түрк тилдер аралык жана өздөштүрүлгөндөн турат. Жалпы түрк жана өздөштүрүлгөн сөздөрдүн

бир бөлүгү бир аз ыктымалдуулук менен ностратикалык баба тилге барып такалат. Кыргыздардын ата-бабалары ар түрдүү элдер менен контактта болуп, аларга маданий-ааламдашуу жана когнитивдик-тилдик жактан жуурулушкан. Иште адатта иранча деп эсептелген 7 гана сөздүн келип чыгышы талданып, алардын кытай тили (ханью) менен этимологиялык жактан байланыштуу же ностратикалык уңгулар экендиги көрсөтүлгөн.

Баптын тогузунчу бөлүгүндө кыргыз тилиндеги автоунаа жуучу жана автоунаа оңдоочу жайлардын аталыштары жөнүндөгү этимологиялык маалыматтар келтирилет жана илимий-техникалык прогресстин натыйжасында жана автотранспорт каражаттарын тейлөөнүн өнүгүү процессинде пайда болгон кыргыз тилиндеги неологизмдер каралат. Унаа жуучу жайдын кыргызча аталышы орус терминин кыргыз тилине которуу (*унаа жуучу жай*) жолу менен калькировкалоонун натыйжасында келип чыккан жана татаал курамга ээ болуп, өзүнө үч сөздү камтыйт деп эсептейбиз (Амиралиев, Караева, Камардинова, 2019). Терминдин биринчи компоненти салыштырылуучу тилдерде *луо/лав/улоо/улаг/улав/ылав/ылоо/олаг/олак/илек/унаа/унага* рефлексстерге ээ **луо* «жүк артылуучу мал (унаа)» баба уңгусуна тикеленет. Транспорттун номинанты катары бул парадигмадан кыргыз тили *унаа* вариантын тандап алган. *Жуучу* сөзү *жуу-* уңгусунан жана *-чу* субъекттик суффиксинен турат. Уңгу морфема *йу-/йув-/йыв-/йуг-/йог-/йуй-/йу-/йуу-/жув-/жу-/жуу-/чуг-/чу-/yu/zhuó* заманбап рефлексстеринде берилген **йу-* «жуу» архиформасына такалат. Кыргыз субъекттик аффикси башка түрк тилдерде жана кытай тилинде шайкештиктерге ээ. Терминдин үчүнчү компоненти да «жай, имарат» мааниси бар, **жай* түрүндө тикеленүүчү байыркы түрк-син-тибет уңгусу делинет. *Унаа оңдоочу жай* аталышындагы экинчи сөз теги боюнча кытай сөзү менен окшош *оң-* уңгусуна ээ. Мындагы материалдар заманбап терминдер өзүнүн өнүгүү процессинде жаңы маанилерди алган байыркы уңгу морфемалардын базасында пайда болушун көрсөтөт.

Онунчу бөлүгүндө *zhèr/жер* кытай-кыргыз сөзүнүн келип чыгышы жана анын семантикалык-тыбыштык варианттары изилденет. Байыркы кытай тилинде *-р* менен бүткөн көптөгөн муундар болгондугу белгилүү. Аталган тилдин тарыхый өнүгүү процессинде муундун акыркы бөлүгүнөн бул тыбыштын түшүп калышы жана жабык муундун ачык муунга айланышы жүрөт (Яхонтов, 1965). *-Р* аяккы тыбышы бардык эле учурда кытай муундарынан түшүрүлбөстөн, сакталып да калгандыгын белгилеп кетүү зарыл. Мындай учурда кыргыз-кытай жалпы сөздөрүнүн финалдык бөлүгүндө да окшоштуктарды көрсөтөт. Мисалы, башкы үнсүз тыбыштары кезектешип турган *жер-/йер-* кыргыз уңгусу кытай тилинде *zhèr* [жер]

«мында, бул жерде» мууну түрүндөгү аналогго ээ. Кытай муунунун мааниси абстрактуу, эгоцентрикалык жана сүйлөөчүнүн позициясын чагылдырат. Ал эми кыргызча *жер* сөзү полисемантикалуу жана көптөгөн маанилерди: “чекит, сызык, жер, топурак, грунт, участок, мүрзө, жай, аймак/облус, бир нерсе кайда(н) болсо, ошол жерде, жээк, жердин бети, өлкө, кургактык ж.б.” өзүнө камтыйт. Бул тизмеде аталган сөздүн эң өнүмдүү маанилери келтирилген. **Йер/жер* баба уңгусу бардык түрк тилдеринде айрым трансформалар менен объективдештирилет: *йер/йәр/йә/же/йәй/йей/йир/жер/зер/дер/чер/чәр/чир/шер/ сир*. Түрк тилдериндеги жердин аталыштарынын бул трансформаларынын ичинен *йер* варианты эң өнүмдүү, андыктан аны “жер” маанисинин архетиби деп эсептей алабыз. Байыркы **жер* рефлекстери жай маанисинин экспоненттери катары чыга келет. Бул учурда аны менен *жай* сөзү локативдик функцияда тыгыз байланышат. Ханью муундарынын тобу алардын этимологиялык байланышын көрсөтөт: 1) *zài* «-да жашоо, үйдө болуу, орун ээлөө...»; *zàizài* «бардык жерде»; 2) *zhài/zhè* «турак, батир, мүрзө...»; 3) *zhāi* «үй, кабинет, жатакана». Компрессия мыйзамынын таасири астында кытайча *zhèr* маанилери дээрлик *жер/жай* кыргыз сөздөрүнүн мазмунуна окшош *zhài/zhè/zhāi/zài* полиемантикалык ачык муундарына өзгөрүлөт.

Баптын он биринчи бөлүгү Кыргыз тилинин айрым сөздөрүнүн, сөз айкаштарынын жана сүйлөмдөрүнүн семантикалык түзүлүшүн салыштырып анализдөөгө арналган. Кыргыз тилинде кытай айтымдары же реконструкциялануучу түзүмдөрү менен материалдык жана семантикалык жактан алакадагы көптөгөн сөздөр, сөз айкаштары бар, бул көрүнүш ханзу менен түрк элдеринин лингвоэтногенетикалык алакаларын далилдейт. Алардын байланыштары атайын изилдөөнүн предмети боло элек. Айрым мисалдарды келтирип, комментарийлеп беребиз.

Кул кыргыз сөзү кытай тилинде *kūlì* “кара жумушчу, кызматчы, жүк ташуучу; оор эмгекти жанын барынча жасоо” түрүндөгү эквивалентке ээ. Салыштырылып жаткан эки сөздүн маанилик-формалдык жалпылыгы даана көрүнүп турат (Зулпукаров, Амиралиев, 2017). Кыргызча *жолду* 1) *zhù/zhuó* «из, жол, үлгү...»; 2) *zhé/chè* «дөңгөлөктүн изи, жол, үлгү...» кытай лексемалары менен салыштырууга болот. Бул жерде кытай инициалдарында кыргыздын башкы *жс-* тамгасына туура келген *zh-/ch-* тыбыштарынын алмашуусу жүрдү. Финалдар ар түрдүү: кыт. *-ú/-uó/-é/-è* = кырг. *-ол*. Булардын акыркысын кыргыз жабык муунунун кытай ачык муунуна дал келүүсү катары түшүндүрүүгө жана баштапкы деп көбүрөөк жайылган, б.а. кыргыз формасын (*жу/жуо/же/че* из *жол*) таанууга болмок, эгерде кытай тилинде бул салыштырууларды олуттуу толуктап турган мисалдар жок

болгондо: 1) кыт. *zǒulù* «жолдо жүрүү», бул муундардан турган: *zǒu* «басуу (жөө), кыймылдоо» жана *lù* «жол, кургак жол менен»; 2) кыт. *jùlì* «аралык, дистанция...», төмөнкү муундардан турган: *jù* «чоң» жана *lì* «аралык»; 3) кыт. *yīlì* «бүт жол, жолу бирге болуу...» ж.б. Келтирилген уңгулардын корреляциясын мындай түрдө көрсөтүүгө болот: *жол* = *zhú/zhuó/zhé/chè/zǒulì/jùlì/yīlì/yóulì/yóulè*. Кул жана *жол* кыргыз сөздөрү, балким, *kǔlì* жана *yīlì* кытай сөздөрүнөн аферезанын натыйжасында жасалган.

Кыргыз фольклорунда *Жээренче чечен* жомок чечен даанышманынын номинанты көп кезигет, анын биринчи бөлүгү – антропоним, а экинчи бөлүгү – “чечен даанышман” маанисиндеги аталыш. Чындыгында, антропоним жана кызыл тил ээсинин номинанты этимологиялык жактан окшош жана өзүнчө бир плеоназмды камтыйт. Кытай тилинде *zhé* «акылдуу, акыл» жана *zhéren* «даанышман, ойчул» сөздөрү бар. Экинчиси байыркы кытай тилинде *жерен*, ал эми азыркы учурда *жежен* түрүндө айтылып жүрөт, анткени байыркы *p* кытай тыбышы тилдин өнүгүү процессинде азыркы *ж* тыбышына өзгөргөн. *Жээрен* сөзүндөгү экинчи муунду *ren* [жень] “адам/киши” азыркы кытай сөзү менен байланыштырууга болот. Ал эми *-че* формантына келсек, аны кытайдын: 1) *zhé* «тең келүү»; 2) *rú* [жу] «окшоп»; 3) *ruò* [жуо] «сыягы, же»; 4) *chā/chà* «салыштырмалуу» менен салыштырса болот. *Баянсулуу жакшы кыз эле* кыргыз сүйлөмү баштапкы кытай муундары слогами (*bǎo* «кымбаттуу буюм» + *yān* «сөз» + *xiùlì* «эң сонун» + *yōushì* «артыкчылык, басымдуулук, артыктык» + *guī* «кыз» + *le* – «бир нерсе болуп, жаңы жагдай жаралды» маанисиндеги бөлүкчө) менен аныкталуучу этимологиялык түзүлүшкө ээ.

Mǎ chī cǎo “Жылкы чөп жейт” кытай фразасындагы сөздөр кыргыз лексемалары менен этимологиялык байланышта, бул дагы – салыштырылып жаткан тилдердин алыскы генетикалык тектештигинин далили.

КОРУТУНДУ

Биз кыргыз жана кытай тилдеринин фактыларын бир эле мезгилде генеалогияны, типологияны жана жайылуу географиясын эске алуу менен Евразия тилдеринин аффикстерин жана уңгуларын комплекстүү изилдөөгө жол ачуучу алтаистика менен ностратиканын аспектинде талдап чыктык.

Лингвистикалык фактыларды генетикалык жактан окшоштуруунун объективдүү негизи **айрым кубулуштарды жана алардын жыйындыларын жалгыз прототилдин жана анын бутактарынын, б.а. жакын тектеш тилдик топтордун чегинде генетикалык салыштырууга боло турган мүмкүнчүлүгүнө** негизделет. Кыргызча фактыларды кытай тилиндегилер менен кеңири контекстте салыштырып изилдеп биз жалгыз праформага тикеленүүчү чоңдуктар делинген жана өнүгүү процессинде тигил

же бул формалдык-маанилик өзгөрүүлөргө кабылган генетикалык жактан окшош көп сандагы унгулук жана аффикстик морфемаларды табабыз.

Албетте, тилдердин генетикалык жактан окшош фактыларынын баары эле түздөн-түз баштапкы праформага тикеленбейт. Алардын арасында этностордун байланыштарынын натыйжасында тигил же бул тилде же тилдик топто пайда болгон жана өздөштүрүүлөрдү камтыган көптөгөн бирдиктер бар. Кээде морфемалардын жергиликтүүлүгүн жана өздөштүрүлгөндүгүн айырмалоо кыйынга турат. Биз ачык өздөштүрүүлөрдү өзгөчө белгилейбиз жана шек туудурган фактыларды алардын конкреттүү тил аркылуу фонетикалык-семантикалык өздөштүрүлүүсүнүн өзгөчөлүктөрүнө гана көңүл буруп, ностратиканын чегинде карайбыз. Биз тараптан эки тилде 720дан ашык жалпы морфемалар табылды. Айрым бөлүгү өздөштүрүүлөр укугунда жашай алат, бирок бул мисалдардын көпчүлүгү аларды биз этимологиялык жактан окшош деп таанууга талаптанат.

Биз эки тилдин морфемаларынын ар бир шайкештиги этимологиялык жактан мотивдештирилгендигин, эки муундуу, ал тургай үч муундуу кыргыз сөздөрүнүн семантикалык түзүлүшү бөлүктөргө ажырап кытай муундарынын позициясынан даана түшүндүрүлүшүн далилдөөгө аракет кылдык. Ханью фактылары кыргыз сөздөрүнүн “атомдорун” жана алардын семантикасын аныктоого жардам берет.

Биздин изилдөөдө **унгу морфемаларынын аяккы бөлүктөрүндө** жүргөн өзгөрүүлөргө өзгөчө көңүл бурулат. Бирок финалдык процесстер сөздүн башында, ортосунда жана аягында кездешүүчү фонетикалык трансформациялар менен көбүнчө айкалышат.

Иште иероглифика колдонулбайт. Кытай мисалдары латын транслитерациясында же (кээде) орус транскрипциясында берилет.

Алтаистика менен ностратиканын контекстинде кыргыз жана кытай тилдеринин лексикалык бирдиктерин салыштырып, биз компаративистиканын теориясына жана практикасына жаңылык киргизүүчү айрым **илимий натыйжаларды** алдык.

Ханьюну тилдердин ностратикалык макробүлөсүнүн курамына кошуу зарылдыгы жөнүндөгү жобо жүйөлөштүрүлдү. Мындай идеянын пайдасына жетиштүү аргументтер келтирилди. Ностратикалык тилдердин чыгыш тармагы катары алтай жана син-тибет тилдеринин биригүү маселелери алдын ала талкууланды.

Кыргыз тилинин өздөштүрүлгөн лексикасынын курамын жаңыча түшүнүү сунушталды. Батыш тилдеринен (иран, семит ж.б.) алынган деп эсептелген бир катар кыргыз сөздөрү тилдин лексикалык фондуна ханьюдан киргендиги көрсөтүлдү.

Бүгүнкү күнгө чейин түпкү уңгу морфемаларга таандык болгон жана баштапкы деп эсептелген кыргыз сөздөрүнүн айрым бөлүгүнүн туунду мүнөзү ачыкталды.

Апокопанын тилдик белгини компрессиялоодогу, лексеманын көлөмүн жөнөкөйлөтүүдөгү жана кыскартуудагы, кытай тилинде тондук басымдын пайда болушундагы, сөздүн байыркы жана азыркы формаларынын ортосунда тыбыштык айырмачылыктардын көбөйүүсүндөгү ролу көрсөтүлдү.

Салыштырылуучу тилдердеги сөздөрдүн финалдык бөлүктөрүнүн өзгөрүүсүнө сингармонизм эрежелери, тыбыштык алмашуу, эпитеза, метатега ж.б. фонетикалык процесстер түркү болот. Иште салыштырылуучу тилдердин бир уңгулуу сөздөрүндөгү фонетикалык өзгөрүүлөрдүн негизги типтери жана моделдери сыпатталган. Кыргыз тилинин фонетикалык формулаларынын кытай шайкештиктерине карата чечмелөөчү, бириктирүүчү абстракциялоочу жана жалпылоочу мүмкүнчүлүктөрү көрсөтүлдү.

Тилдердин фонетикалык жана семантикалык мыйзам ченемдүүлүктөрүнө ылайык, тилдин базалык лексикасынын айрым баба уңгуларын реконструкциялоо жүргүзүлдү, баба уңгулардын Евразия тилдеринде болжолдуу жана реалдуу жашап жаткан варианттары жана трансформалары менен байланышы жана биримдиги аныкталды; салыштырылуучу тилдердин мисалдарында баба уңгулардын семантикасы баюусунун жана бутактоосунун негизги жолдору көрсөтүлдү.

Ачык муундардын санынын көбөйүүсүнүн жана тондук айырмачылыктардын комбинациясынын эсебинен кытай тилинин кептик баарлашуунун катышуучуларынын артикуляциялык-акустикалык күч-аракеттерин үнөмдөөгө жана кепти кооз угузууга болгон табигый умтулуусу жөнүндөгү жобо түркологиянын позициясынан айтылды жана негизделди.

Иштин **перспективасында** 1) тема боюнча топтолгон жана талданган материалды өзүнчө китеп түрүндө басмага даярдоо; 2) изилдөөнүн фрагменттерин журналдарда жана жыйнактарда макала түрүндө жарыялоо; 3) синология, алтаистика жана ностратиканын проблемалары боюнча квалификациялык жана магистрдик иштерге жетекчилик кылуу белгиленди.

Список опубликованных трудов по теме диссертации

1. Амиралиев, С.М. Протеза в киргизско-китайских лексических соответствиях [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев // Материалы научн.-практ. конф. – М.: Издат. РУДН, 2016. – С. 307-312.

2. Амиралиев, С.М. Судьба пракорня **kes/sek* в ностратических языках [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев // Вестник Дагес. гос. ун-та. Серия 2. Гуманитарные науки. – 2016. Том. 31. Вып. 3. – С. 54-59.

3. Амиралиев, С.М. О некоторых словарных общностях тюркских и китайского языков [Текст] / С.М. Амиралиев // Вестник Ошск. гос. ун-та. №5, специальный выпуск. – Ош: изд-во “Билим”, 2017 а. – С. 34-38.

4. Амиралиев, С.М. О некоторых общетюркских словах, соотносительных с китайскими [Текст] / С.М. Амиралиев // Актуальные проблемы татарской филологии. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2017 б. – С. 185-191.

5. Амиралиев, С.М. Диереза в китайско-киргизских лексических соответствиях [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев // ЖаМУнун жарчысы, №2. Жалал-Абад, “ЖАМУнун басмаканасы”. – 2017 а. – С. 26-36.

6. Амиралиев, С.М. Метатеза как один из путей возникновения звуковых расхождений в китайском и киргизском языках [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев // Языки в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2017 г. – С. 108-118.

7. Амиралиев, С.М. Смысловое строение киргизских словосочетаний с точки зрения китайского языка [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев // Языки в диалоге культур: Матер. междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию проф. М.Дж. Тагаева, г. Бишкек, изд-во КРСУ, 2017 д. – С. 329-333.

8. Амиралиев, С.М. Константы и переменные в киргизско-китайских общих морфемах [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев // Сборник научных турдов. Часть I. – Белгород, 2018 а. – С. 44-50.

9. Амиралиев, С.М. Китайско-киргизское *zhèr/жер* и его семантико-звуковое варьирование [Текст] / С.М. Амиралиев // Сборник науч. труд. – Белгород: "Агентство персп-ных науч. исслед-ий", 2018. – Часть I. – С. 48-53.

10. Амиралиев, С.М. Фонетическая трансформация китайских слогов под модель СЫСА кыргызского языка [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев // Наука, новые технол. и инновации. 2018 з. №2. – С. 257-259.

11. Амиралиев, С.М. Об этимологии названий хижины и золота в тюркских и китайском языках [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев, Н.О. Караева // Современные гуманитарные исследования. Москва, Издательство: «Спутник +», №6 (91), 2019. – С. 29-31.

12. Амиралиев, С.М. О характере перестановки звуков в этимологически идентичных словах китайского и киргизского языков [Текст] / С.М. Амиралиев // Ош мам. ун-нин жарчысы. – Ош, 2020. – С. 52-61.

13. Амиралиев, С.М. Reflexes of the Most Ancient Root **er* “male” in Eurasian Languages [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев и др. // Open Journal of Modern Linguistics, > Vol.11 No.1, February, 2021. – P. 104-119.

14. Амиралиев, С.М. About Transformation Formulas of the Most Ancient Roots in Eurasian Languages [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев // Open Journal of Modern Linguistics, > Vol.11 No.6, Dec., 2021. – P. 907-918.

15. Амиралиев, С.М. Reflexes of the Most Ancient Root **Deng* «Equal» in Eurasian Languages and Interpersonal Relationship Cognitions of Proverbs in the Kyrgyz Language [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев и др. // Journal of Positive School Psychology (Scopus). – 2022, V.6, №4.-P. 3857-3866.

16. Амиралиев, С.М. О номинантах некоторых фонетических моделей и их вариантов в кыргызско-китайских лексических соответствиях [Текст] / С.М. Амиралиев // Наука. Образование. Техника, №2, Филол. науки. – Ош, Вестник КУМУ им. Б. Сыдыкова. – Ош, 2023. – С. 108-115.

17. Амиралиев, С.М. On the Etymology of the Kyrgyz Names of Dwelling and Family from the Point of View of the Theory of Linguo-Regional Unity of the Altai and Chinese Peoples [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев и др. // Advances in Science, Technology & Innovation. A Systemic View from the Positions of Economics and Law. Springer, Cham (Scopus). Pp. 491–497.

18. Амиралиев, С.М. On the Reflexes of the Ancient Root “But” [Foot] in Nostratic Languages [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев // Advances in Science, Technology & Innovation. A Systemic View from the Positions of Economics and Law. Springer, Cham (Scopus). Pp. 521–527.

19. Амиралиев, С.М. Соотношение морфем в узбекском и кыргызском языках [Текст] / С.М. Амиралиев // “ЛУЧШИЙ МОЛОДОЙ УЧЕНЫЙ – 2023”: VIII международная книжная коллекция научных работ молодых ученых. – Астана, 2023. – С. 51-53.

20. Амиралиев, С.М. Китайские корни как основа происхождения некоторых тюркских слов [Текст] / С.М. Амиралиев // Сборник научных трудов. Выпуск 5. – Ош, 2024. – С. 250-254.

РЕЗЮМЕ

диссертации Амираниева Семетей Манасовича на тему “Морфонология финальных частей корневых морфем в китайско-кыргызских лексических соответствиях (в контексте алтаистики и ностратики)”, представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.20. – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: компаративистика, ностратика, сравнительное языкознание, алтаистика, синология, кыргызский язык, генетическое родство, финальное трансформирование, пракорень, общие морфемы, рефлексy.

Объект исследования – общие слова ряда языковых семей, относящихся к ностратической макросемье языков. **Предмет** – фонетико-семантические процессы, позволяющие реконструировать древнейшее состояние этимологически идентичных единиц в китайском и кыргызском языках в плане алтаистики и сино-тибетской компаративистики.

Цель работы – сравнительно-историческое и сопоставительно-типологическое исследование финального трансформирования лексико-грамматических единиц китайского и кыргызского языков в контексте алтаистики и ностратики.

Методы исследования: сбор, классификация, сравнительно-исторический метод, сопоставление, реконструкция, аналогия, перевод, моделирование и формализация, трансформирование, описание, синтез и др.

Научная новизна результатов исследования состоит в следующем:

- на конкретном фактическом материале обосновано положение о принадлежности китайского языка к ностратической семье языков;
- выявлены и охарактеризованы активно действующие фонетические процессы трансформирования рефлексов протокорней в конкретных языках;
- определена роль фонетических изменений в финальных частях китайских слогов, в увеличении расхождений в тюркско-китайских рефлексах пракорней и в потере ими исходных общих черт;
- обоснована необходимость пересмотра распространенного и устоявшегося мнения тюркологов об иранском, арабском происхождении некоторых слов в изучаемых ими языках;
- доказано китайское происхождение ряда односложных кыргызских и межтюркских слов и фразеологизмов;
- осуществлено сравнительное описание рефлексов пракорей **kes/sek* «резать», **kop/pok* «вместе», **put/tup* «нога, низ» и др. в языках Евразии;
- доказана производность, сложность строения целого ряда первичных корней кыргызского языка и т.д.

Сфера использования результатов работы. Принципы и методы исследования могут быть учтены в вузовских курсах общей и сравнительной лингвистики, тюркологии и синологии, в спецкурсах по китайско-тюркской сравнительной лексикологии, по этимологии и ностратике.

Амиралиев Семетей Манасовичтин “Кытай-кыргыз лексикалык шайкештиктериндеги уңгу морфемалардын финалдык бөлүктөрүнүн морфонологиясы (алтаистика жана ностратиканын контекстинде)” аттуу темада 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: компаративистика, ностратика, салыштырма тил илими, алтаистика, синология, кыргыз тили, генетикалык тектештик, финалдык трансформациялануу, баба уңгу, жалпы морфемалар, рефлексдер.

Изилдөөнүн объектиси – тилдердин ностратикалык макробүлөсүнө таандык бир катар тилдик топтордун жалпы сөздөрү. **Предмети** – алтаистика жана син-тибет компаративистикасынын планында кытай жана кыргыз тилдериндеги этимологиялык жактан окшош бирдиктердин байыркы абалын реконструкциялоого жол берүүчү фонетикалык-семантикалык процесстер.

Изилдөөнүн максаты - алтаистика жана ностратиканын контекстинде кытай жана кыргыз тилдеринин лексикалык-грамматикалык бирдиктеринин финалдык трансформацияланышын тектештирме-тарыхый жана салыштырма-типологиялык жактан изилдөө.

Изилдөөнүн методдору топтоштуруу, классификациялоо, салыштырма-тарыхый метод, тектештирүү, реконструкциялоо, аналогия, которуу, моделдештирүү/формалдаштыруу, трансформациялоо, сыпаттоо, синтез ж.б.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы төмөнкүлөрдө:

- кытай тилинин тилдердин ностратикалык бүлөсүнө таандык экендиги жөнүндөгү жобо конкреттүү фактылык материалда негизделди;

- баба уңгунун рефлексдерин конкреттүү тилдерде трансформация кылуунун активдүү фонетикалык процесстери ачыкталып, мүнөздөлдү;

- кытай муундарынын финалдык бөлүктөрүндөгү, баба уңгулардын түрк-кытай рефлексдериндеги ажырымдардын көбөйүүсүндөгү жана алардын жалпы белгилерин жоготуудагы фонетикалык өзгөрүүлөрдүн ролу такталды;

- айрым сөздөрдүн иран тектүүлүгү жөнүндөгү түркологдордун кеңири таркаган жана бекем орногон пикирлерин алар үйрөтүүчү тилдерде кайрадан карап чыгуу зарылдыгы негизделди;

- бир катар бир уңгулуу кыргыз жана жалпы түрк сөздөрүнүн жана фразеологизмдеринин кытай тектүүлүгү далилденди;

- Евразия тилдериндеги **kes/sek* «кесүү», **kop/pok* «бирге», **put/tup* «бут, түп» ж.б. баба уңгулардын рефлексдери салыштырылып, сыпатталды;

- кыргыз тилинин бир катар баштапкы уңгуларынын түзүлүшүнүн туундулугу, татаалдыгы далилденди.

Иштин натыйжаларынын колдонуу чөйрөсү. Изилдөө принциптери/методдору ЖОЖдогу жалпы жана салыштырма лингвистика, түркология, синология курстарында, кытай-түрк салыштырма лексикология, этимология жана ностратика боюнча атайын курстарда эске алынышы мүмкүн.

SUMMARY

of Amiraliev Semetei Manasovich's dissertation on the topic "Morphology of the final parts of root morphemes in Chinese-Kyrgyz lexical correspondences (in the context of Altaic and Nostratic studies)", submitted for the degree of Doctor of Philology in the specialty 10.02.20. – comparative-historical, typological and contrastive linguistics

Key words: comparative linguistics, nostratics, contrastive linguistics, Altaic studies, sinology, Kyrgyz language, genetic kinship, final transformation, the most ancient root, common morphemes, reflexes.

The object of the research is the common words of a number of language families belonging to the nostratic macrofamily of languages. Its **subject** is phonetic and semantic processes that allow reconstructing the oldest state of etymologically identical units in Chinese and Kyrgyz languages in terms of Altaic and sino-tibetan comparative linguistics.

The aim of the paper is a comparative-historical and comparative-typological research of the final transformation of lexical and grammatical units of the Chinese and Kyrgyz languages in the context of Altaic and Nostratic studies.

Methods of research: collection, classification, comparative historical method, comparison, reconstruction, analogy, translation, modeling and formalization, transformation, description, synthesis etc.

The results of the study and their novelty:

- based on specific factual material the thesis of the Chinese language belonging to the nostratic family of languages has been substantiated;

- active phonetic processes of transformation of proto-roots reflexes in specific languages have been identified and characterized;

- the role of phonetic changes in the final parts of Chinese syllables, in increasing discrepancies in the Turkic-Chinese reflexes of the roots and in the loss of their initial common features has been determined;

- the necessity of revising the widespread and well-established opinion of Turkologists about the Iranian, Arabic origin of some words in the languages they study has been substantiated;

- the Chinese origin of a number of monosyllabic Kyrgyz and inter-Turkic words and phraseological units has been proved;

- the comparative description of the most ancient roots' reflexes **kes/sek* "to cut", **kop/pok* "together", **put/tup* "leg, bottom" etc. in the languages of Eurasia has been carried out;

- the structural derivation, complexity of a number primary roots of the Kyrgyz language has been proved etc.

The scope of the work. The principles and methods of research can be taken into account in university courses of general and comparative linguistics, Turkology and sinology, in special courses on Sino-Turkic comparative lexicology, etymology and nostratics.